

**Георгізов Григорій Михайлович**

**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ДОБИ НЕПУ:  
ДИНАМІКА ПОЛІТИЧНИХ НАСТРОЇВ ТА СВІДОМОСТІ**

2016

---

**УДК 94(477) «1921/1929»**  
**ББК 63.3 (4 Укр)**  
**Г 36**

Георгізов Г. М. Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості. – Черкаси : ФОП О. Ф. Нечитайло «Поліграфічний центр», 2016. – 133 с.

Монографія присвячена дослідженню українського села доби непу (1921-1929 рр.), в якій автор зробив спробу дати оцінку його політичним уподобанням, думкам, інтересам, почуттям, стереотипам поведінки, та відтворити їх специфіку та динаміку.

© Георгізов Г. М.

**УДК 94(477) «1921/1929»**  
**ББК 63.3 (4 Укр)**  
**Г 36**

## ЗМІСТ

<b>ПЕРЕДНЄ СЛОВО</b> .....	4
<b>РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В ПЕРІОД ЗАВЕРШЕННЯ РЕВОЛЮЦІЇ, ПОЛІТИЧНОЇ ТА ГОСПОДАРЧОЇ КРИЗИ ПОЧАТКУ 1920-х рр.</b> .....	6
1.1. Економічний спротив селянства та натуралізація селянського господарства як наслідок комуністичного експерименту та зрівняльного поділу землі.....	6
1.2. Селянство і більшовицька влада в умовах селянського повстанського антикомуністичного руху в Україні.....	21
1.3. Соціальна свідомість та настрої селянства під час політичної та господарської кризи початку 20-х років.....	33
<b>РОЗДІЛ 2. ВЛАДА І СЕЛЯНСТВО В ПЕРІОД НЕПУ</b> .....	46
2.1. Неп як спосіб налагодження господарчого та політичного діалогу з селянством.....	46
2.2. Проблеми взаємовідносин селянства і радянської влади в процесі переходу до колективних форм господарювання.....	60
<b>РОЗДІЛ 3. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДЕФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА КІНЦЯ 20-х РОКІВ</b> .....	73
3.1. Використання політики українізації для деформування селянського традиціоналізму більшовицьким пролеткульттом.....	73
3.2. Народна освіта – канал просування комуністичної ідеології в селянський світогляд.....	83
3.3. Культурна революція: боротьба з селянською релігійною свідомістю.....	93
<b>ВИСНОВКИ</b> .....	106
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ</b> .....	113
<b>СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ</b> .....	132

---

## ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Особливий інтерес в контексті сучасного розвитку української державності викликають переломні моменти її історії, які на сьогодні є або маловивченими, або досліджувалися до недавнього часу односторонньо. Події, що відбувалися на початку 20-х років ХХ століття в українському селі, де мешкало понад 80 % всього українського населення, мали величезний вплив на майбутнє України. Протягом 1921 – 1929 років більшовики намагалися ствердити радянську владу за допомогою волюнтаристської політики та комуністичної ідеології, які мали антиселянське спрямування: позбавляли селянство статусу господаря землі та права розпоряджатися виробленими на ній продуктами.

Оскільки більшовицька політика на селі за непу була спрямована проти товарно-грошових відносин, вільної торгівлі, супроводжувалось насаджуванням комун та державних форм землекористування, не дивно, що селянство не могло добровільно прийняти таку політико-економічну модель і відповідало на неї різними формами соціального опору – від повстанської війни до економічного спротиву. Більшовицький режим змушений був за таких умов міняти тактичну лінію своєї політики на селі, йти на економічні поступки селянству з одного боку, а з іншого – шукати шляхи посилення власного впливу на селі, поширення комуністичної ідеології засобами освіти, агітації, пропаганди. Протягом двадцятих років спостерігалась певна зміна політичних настроїв та свідомості в селянському середовищі.

У центрі дослідницької уваги автор поставив українського селянина доби непу, намагаючись дати оцінку його політичним уподобанням, думкам, інтересам, почуттям, стереотипам поведінки, та відтворити їх специфіку та динаміку. У радянські часи немислимою була навіть постановка проблеми антикомуністичного руху в українському селі, пов'язаних з ним змін політичних настроїв та свідомості, тому вона стала такою актуальною у пострадянський період.

Під тиском радянських ідеологічно-правових норм та орієнтацій до 1991 року вітчизняна історіографія, з об'єктивних причин, традиційно розглядала фактично лише два аспекти історичного процесу: політичний та економічний. Історія мас, класів, станів – була головною темою для досліджень. Такі аспекти української історії, як політичні настрої селян, їх свідомість у непівський та переднепівський період, чинники, що її формують в надзвичайно широкому діапазоні, від ідейно-культурного до буденно-емоційного аспектів, були предметом дослідження, в основному, філософії та соціальної психології.

---

Потреба більш об'єктивного вивчення динаміки політичних настроїв та свідомості на селі виникла з моменту, коли почали формуватися нові чинники впливу на сучасне українське суспільство. У зв'язку з цим напрямом дослідження виникають такі поняття, як «старі» (радянських часів) і «нові» (періоду незалежності України) види політичних настроїв, а, відтак, і свідомості. Назви ці не зовсім відповідають дійсності, оскільки момент переходу від застарілих, стереотипізованих чинників, які формували політичні настрої та впливали на суспільну свідомість в цілому, до нових, сучасних, носить ознаки проміжної стадії. Вони містять в собі елементи обох напрямів – змін: майбутнє – минуле.

Будучи нацією, що формувалася в площині селянського світовідчуття та натуралістичного світобачення, нацією, яка з повагою дивиться на своє коріння в хліборобстві та у все, що з ним пов'язане, не може не відчувати справжнього інтересу до цієї теми. Наукове дослідження змін політичних настроїв та свідомості у минулому має важливе значення для сьогодення, оскільки дозволяє виявити загальні закономірності формування свідомості та політичних уподобань українців в умовах переходу до ринкових відносин, сходження української нації до загальноєвропейської спільноти.

Антибільшовицький опір, його різноманітні прояви протягом непу, соціально-психологічні аспекти буття українського селянства, взяті з огляду на їх суто історичну вагомість, набувають першочергового наукового значення. Дослідники виводять цей процес зі змінюваності структури і стереотипу поведінки всієї нації, стверджуючи, що вони є завжди динамічними величинами, які визначаються конкретикою внутрішньонаціональної еволюції, котра однаково не схожа з соціальною та біологічною.

Окрім питання, пов'язаного зі змінами політичних настроїв та свідомості українців у певні історичні етапи, особливої актуальності набувають і цілий ряд питань пов'язаних з сільським господарством. Сільське господарство України переживає сьогодні складні процеси, в чомусь подібні до тих, через які українське селянство пройшло протягом непу. Саме тому є важливим вивчення аграрної історії цього періоду. Адже невирішеність складного комплексу соціально-економічних проблем функціонування аграрного сектору народного господарства, неналежне ставлення до людей, зайнятих в ньому, ігнорування нагальних потреб працівників призводило до кризових явищ у економіці, а в кінцевому рахунку і у суспільстві в цілому, яскравим прикладом чого є події вітчизняної історії радянської доби.

---

## РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В ПЕРІОД ЗАВЕРШЕННЯ РЕВОЛЮЦІЇ, ПОЛІТИЧНОЇ ТА ГОСПОДАРЧОЇ КРИЗИ ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

### 1.1. ЕКОНОМІЧНИЙ СПРОТИВ СЕЛЯНСТВА ТА НАТУРАЛІЗАЦІЯ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЯК НАСЛІДОК КОМУНІСТИЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Основним питанням економічної політики більшовиків в українському селі було питання про розподіл між державою та виробниками прав на розпорядження результатів господарської діяльності, що, головним чином, було пов'язано з держаною заготівлею хліба за твердими цінами та примусовою розверсткою. Більшовицьке керівництво вирішення цього питання, в першу чергу, пов'язувало з процесом одержавлення засобів виробництва в галузі економіки, домінуючими елементами якого стають націоналізація землі, великих і середніх, а пізніше і дрібних підприємств. Оскільки на перше місце в державній економіці висувається комуністична доктрина, починає ліквідуватися приватна власність, обмежуватися товарно-грошові відносини, які більшовики намагаються замінити прямим продуктообміном.

Вирішення аграрного питання в Україні ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У бачило лише у встановленні на селі державної диктатури комуністів, що набуло особливо гострого значення у світлі того соціального процесу, який А. Граціозі охарактеризував як «селянський національно-соціалістичний визвольний рух»<sup>1</sup>. Одним із суттєвих проявів державної диктатури стає введення продрозкладки, яка позбавляла селянство права розпоряджатися результатами своєї праці, і поява пов'язаних з нею продовольчих органів УСРР.

Базуючись на тих самих засадах, що і в радянській Росії, продовольчі органи УСРР, створювалися для примусового вилучення хліба. Як і планувало більшовицьке керівництво вони стали органами командно-адміністративної системи «воєнного комунізму», що спричинила конфлікт радянської влади з селянством. Звернення ж до документів тієї пори вказує на початок використання владою виключно грабіжницького підходу у відносинах з селом. Ще на початку 1918 року перший радянський уряд України – Народний комісаріат, висунув до всіх місцевих органів вимогу негайно приступити до вилучення всіх надлишків хліба та інших продуктів, у протилежному випадку погрожуючи

---

<sup>1</sup> Граціозі А. Війна і революція в Європі. 1905 – 1956 рр. – С. 21.

саботажникам вчинити арешти та передачі революційному суду як ворогів народу та революції<sup>2</sup>.

Свідченням не лише грабіжницького підходу радянської влади до українського селянства, а і пошуків керівництвом РКП(б) виходу з тупика, стала політика загравання з селянською масою, яка почалася з проголошення ідеї примирення з «середняком», яку висунув Ленін на початку 1919 року. «Селянські повстання, – писав Ленін, – є самим яскравим вираженням політичних коливань селянства... тому необхідно задовольнити якомога більше середнє селянство... забезпечити йому можливість вільно господарювати»<sup>3</sup>. Популістська політика РКП(б) та ЦК КП(б)У дозволили 15 квітня 1919 року постановою ВУЦВК «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» остаточно ввести в Україні економічну диктатуру комуністів та продрозверстку<sup>4</sup>.

У відповідності до постанови ВУЦВК від 15 квітня 1919 року, в Україні різко зростає кількість експропріаторів хлібних лишків, загони яких поповнюються представниками губернських та повітових воєнно-продовольчих бюро. На середину 1919 року в селах України діяв 71 продовольчий загін, контингент якого коливався від 55 до 71 тисячі чоловік<sup>5</sup>. Основне завдання, яке стояло перед продовольчими загонами, полягало в організації комітетів бідноти та у боротьбі з селянами які не хотіли виконувати продрозкладку, збройними виступами проти влади. Через розгортання збройної боротьби, економічний опір селянства планам більшовиків, продрозверстка у 1919 році по Україні була виконана лише на 14 %. «Село, – зазначає з цього приводу А. Граціозі, – перетворилось у самостійну, замкнену в собі, феодалного типу державу, ворожу новому більшовицькому режиму і готову боротися з ним не тільки за землю, але і за еквівалент своєї праці»<sup>6</sup>.

Поширення процесу вилучення продовольства та майна по розверстці у переважній більшості селян змушувало їх всіма можливими засобами опиратися експропріаціям. Спираючись на селянський повстанський рух, селяни все частіше виступають проти продзагонів, тому в період 1919 – 1920 років звичними стають відомості про зриви розверстки. Так, у доповіді «Про роботу Донецького губ ревкому» (13 лютого 1920 р.) вказано: «Селянський опір мав серйозний характер на

<sup>2</sup> Гражданская война на Украине: Сборник документов и материалов. – С. 5.

<sup>3</sup> Ленин В. И. Речь на III Всероссийском продовольственном совещании /16 июня 1921 г./ – С. 217.

<sup>4</sup> Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – С. 3.

<sup>5</sup> Кондуфор Ю. Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. – С. 55.

<sup>6</sup> Graziosi A. The Great Soviet Peasant War. – С. 33.

---

грунті виконання розверстки»<sup>7</sup>. Ту саму ситуацію спостерігаємо і на Миколаївщині – матеріал міститься у щомісячному повідомленні «Про контрреволюційні виступи і їх ліквідацію на території Миколаївської губернії» (лютий – серпень 1920 р.): «Селяни дуже активно виступають проти розкладки»<sup>8</sup>. У звіті № 13 інформаційно-інструкторського Підвідділу Відділу управління губревкому «Про становище у повітах Київської губернії» (червень 1921 р.) знаходимо схожі відомості: «Викачування розверстки, що пов'язане з конфіскацією майна, налаштовує селян круто вороже до радвлади»<sup>9</sup>.

Загострення ситуації на селі, викликане активним виконанням більшовиками розкладки, не зупиняло їх у застосуванні усіх можливих заходів, починаючи від адміністративних та організаційно-політичних, і закінчуючи ідеологічними та моральними. Керівництво більшовиків не вбачало нічого трагічного в методах, що використовувалися для досягнення поставленої мети<sup>10</sup>. Не відставали від вищого керівництва і місцеві органи. Так, 22 січня 1921 року у Наказі № 5 Житомирського повітревкому було ухвалено: «Виконати державну розкладку, наскільки вистачить можливих сил»<sup>11</sup>. Є свідчення і більш відвертішого ставлення до продрозкладки – в тезах «Про виробничу пропаганду» для політпрацівників (14 лютого 1920 р.) проголошувалось: «В даний момент селянські ресурси повинні бути взяті в руки з таким розрахунком, щоб, не зруйнувавши господарчої міцності селянина, взяти в свої руки економічну диктатуру на селі»<sup>12</sup>.

Розгортання селянського повстанського руху протягом 1920 року штовхало більшовиків на пошук більш оптимальних шляхів виконання плану продрозкладки. Тому, задля стимуляції найбільш бідніших верств села, 10 % зібраного за розкладкою в південних губерніях та 25 % в усіх інших повинні були залишатися на місцях<sup>13</sup>. Принципово цей захід ситуацію на селі не покращив, оскільки самі більшовики визнавали, що в регіонах розпорядження центру виконуються погано. Так, у доповіді інструктора Компанієвської волості Миколаївської губернії Т. Плачинди «Про організацію комнезамів» /15 липня 1920 р./ говорить: «Агенти проводять розкладку страхітливо. Беруть хліб з десятини по копійці з двору, так що вся біднота стогне»<sup>14</sup>.

---

<sup>7</sup> ЦДАВОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 237. – С. 32.

<sup>8</sup> ЦДАВОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 239. – С. 3.

<sup>9</sup> ЦДАВОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 635. – С. 68.

<sup>10</sup> Ленин В. И. Речь на III Всероссийском продовольственном совещании /16 июня 1921 г./ – С. 353.

<sup>11</sup> Державний архів Житомирської області. – Фонд Р-1983. – Оп. 1. – Спр. 3. – С. 49.

<sup>12</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 352. – Оп. 1. – Спр. 2. – С. 28.

<sup>13</sup> ЦДАВОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 115. – С. 6.

<sup>14</sup> ЦДАВОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 302. – С. 3.

---



В цілому, незважаючи ні на стимулювання бідняка, ні на «осереднячення», ні на репресії з боку каральних органів, виконання продрозверстки в 1920 році було зірвано. З одного боку, зрив збору продрозкладки пояснювався тим, що апарат радянської влади на місцях ще не був остаточно сформований і не міг достатньо ефективно контролювати українське село, а також авторитет його був низький, що відбивалося, наприклад, у ставленні селян до міліції<sup>15</sup>. З іншого боку, селяни продовжували активно протидіяти політиці більшовицької влади всіма доступними їм засобами. Перш за все це виявлялося в постійному скороченні посівних площ – якщо більшовики перешкоджали легалізації ринку і забирали надлишки селянської праці майже безкоштовно, селяни приходили до очевидного висновку, що сіяти потрібно лише для власних потреб<sup>16</sup>.

Провал продрозкладки в Україні змусив ЦК КП(б)У до пошуків компромісу з українським селом, але опинившись заручниками аграрного законодавства та аграрної політики РКП(б), ці пошуки весь час приводили його до реалізації у всіх можливих формах колективізації сільського господарства, що, на їх думку, повинно було гарантувати Радянській Україні незалежність від індивідуальних селянських господарств у питаннях продуктового забезпечення. В. Качинський, один із ідеологів колективізації українського села, писав з цього приводу: «Радянська влада ще не зовсім закріпилася в українському селі, і, починаючи нове господарське будівництво, має конкретне завдання – зберегти та випестувати колективні сільські господарства, політично-економічні центри, що є одночасно зразком ведення господарства та виконання державних господарських завдань»<sup>17</sup>.

Стихійно реагуючи на ствердження в Україні тоталітарної системи, селянство намагалось діяти різними способами. Серед способів, за допомогою яких воно протиставляло більшовикам на початку 1920-х років та за непу, особливого значення набули різноманітні форми економічного спротиву. Селянин, який відстоював своє право бути господарем, реагував на силовий тиск державної системи найбільш природнім чином – скороченням власного виробництва. Так, самі більшовики констатували скорочення посівних площ на 1920 рік у порівнянні з 1916 р. на 17,3 %, з 19,4 млн. десятин до 15,9<sup>18</sup>. Основним аргументом, такої форми

<sup>15</sup> ЦДАВОУ. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 56. – С. 28.

<sup>16</sup> Судьбы российского крестьянства. – С. 203.

<sup>17</sup> Качинский В. Участие сельско-хозяйственного пролетариата в организации и управлении с.-х. производства. – С. 14.

<sup>18</sup> Качинский В. Борьба за землю. – С. 6.

---

економічного спротиву, стало заборона державою права селян на вільне розпорядження продукцією.

Щоб припинити зменшення посівної площі, державні органи запровадили стягнення продрозкладки не з фактично засіяних площ, а з усієї землі, яка знаходиться в розпорядженні господарства. Але і цей захід держави не дав скільки-небудь нормальних результатів. Так, майже у всіх губерніях України протягом 1919 – 1921 рр. відбулося явне скорочення посівних площ, а найбільшого досягло у Харківській на 6,5 %, у Київській на 6,1 %, у Чернігівській на 3,2 %, у Миколаївській на 1,4 %<sup>19</sup>. Причому, на територіях найбільш активно охоплених селянським повстанським рухом посівів майже взагалі не відбувалось. Про це свідчать дані за 1920 рік по Київській губернії де лише скорочення посівів озимини охопило 25 % усіх господарств, у Чорнобильському ж повіті на 90 %, а у Радомишльському на 30 %<sup>20</sup>.

Поряд із зменшенням засівних площ, іншим способом економічного спротиву більшовицькому диктату у сільському господарстві стає скорочення кількості худоби. Як і в першому випадку, таке скорочення носило довготривалий характер і було подолане лише за «класичного» непу. За архівними даними в середньому по Україні протягом 1919 – 1920 рр. кількість робочих коней зменшувалась на 6 %, корів на 14%, овець на 7 %, свиней старших за 1 рік на 36 %<sup>21</sup>. Оскільки вилучення продовольства стосувалося і домашньої птиці, стають зрозумілими і причини, що призвели до скорочення її поголів'я, і того, чому селяни не бажали його відтворення. На весну 1920 року по Україні середнє скорочення домашньої птиці дорівнювало 25 %, а найбільше у таких губерніях: Миколаївській на 44 %, Катеринославській на 39 %, Київській на 22 %, Харківській на 20 %, Чернігівській на 18 %<sup>22</sup>.

Небажання уряду УСРР йти на поступки селу лише посилювало протистояння, яке досягло свого апогею у 1921 році, про що свідчить значна кількість документів. Певна частка їх міститься у звітах ЧК. Так, доказом селянського спротиву державній політиці можуть служити звіти № 216 (22 квітня 1921 р.): «Київська губернія. В районі Боярки організується банда... З'ясувалося, що причина нальоту банди на Мотовилівку полягає у початку розкладки м'яса»; № 232/№ 48 (25 травня 1921 р.): «Донецька губернія. В Дебальцевському повіті становище з-за продркризи погіршилося, робота продорганів слаба, замість 2 млн. пудів заготовляють менше півмільйона»; № 268/№ 67 (123) (24 серпня 1921 р.):

---

<sup>19</sup> Пешехонов А. Сельское хозяйство Украины в 1921 году. – С. 2.

<sup>20</sup> ЦДАВОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 291. – С. 54.

<sup>21</sup> Пешехонов А. Сельское хозяйство Украины в 1921 году. – С. 2.

<sup>22</sup> Вольф М. Перспективы нашего сельского хозяйства. – С. 3-4.

---

«Кременчукська губернія... У Чигиринському повіті робота по збору продподатку ведеться експедиційним порядком, внаслідок посиленої дії бандитів»; № 273/№ 76 (132) (4 вересня 1921 р.): «Волинська губернія... У Паленському повіті селяни незадоволені високими ставками продподатку. У Новоград-Волинському повіті збір продподатку гальмується бандитизмом»<sup>23</sup>.

Іншою проблемою, що особливо підживлювала економічний спротив українського селянства та призводила до натуралізації господарства, стала земля. Становлення землеустрою в Україні відбувалося в законодавчих межах, створених більшовиками ще в 1917 році. Починаючи від декрету «Про землю» (26 жовтня 1917 р.) земельне питання опинилося в досить суперечливому стані, оскільки в декреті ще не йшлося про перехід всієї землі в народну власність. Він тільки констатував відміну поміщицького землеволодіння, передавши поміщицькі, монастирські та церковні землі в розпорядження волосних земельних комітетів і повітових рад селянських депутатів. Не вніс ясності в земельне питання і декрет ВЦВК «Про соціалізацію землі» (19 лютого 1918 р.), на основі якого було проголошено відміну будь-якої власності на землю, яка без жодного викупу мала перейти у користування всього трудового народу<sup>24</sup>.

Складність ситуації полягала ще і в тому, що за наслідками землевпорядних робіт на Україні на початок 1920 року, в результаті запровадження зрівняльно-надільного трудового землекористування та радянської усіх форм господарювання, ринкове селянське господарство починає перетворюватись у натурально-споживче, яке могло існувати лише за умови захватницької ідеології. Аналізуючи цей процес, І. В. Кочетков окреслює його так: «Замість зрівняння під час розподілу земель між волостями і селами в переднепівський час стало панівним захватне право, в результаті чого опинилися зруйнованими традиційні інститути селянського землекористування на мікрорівні, в середині селянського загалу»<sup>25</sup>.

Стихійне землевпорядження та захватне право, як один з проявів селянського спротиву, фіксувався у переднепівську добу на всіх рівнях тогочасного українського суспільства – від партійних і державних органів до окремих селян. У спогадах селянина з села Колодисте Звенигородського повіту Київської губернії Юхима Поліщука, що залишив свої нотатки за 1920-ті роки, було зафіксовано: «Населення,

<sup>23</sup> Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. – С. 417-492.

<sup>24</sup> Дедусенко А. К характеристике правовых основ земельного строя русской революции. – С. 40.

<sup>25</sup> Кочетков И. В. Институты крестьянского землевладения в 1918 – 1919 гг. – С. 524.

---

розподіляючи між собою поміщицьку землю, керувалося виключно власним бажанням... При такому розподілі безземельні селяни, як маломіцні і неавторитетні, в своїй більшості не отримали необхідного наділу для нормального ведення господарства»<sup>26</sup>. Не менше свідчень самозахоплень є і у звітах НКВС. У бюлетені № 63 інформаційно-інструкторського відділу по Київщині від 20 липня 1920 року є запис про те, що «... декрет радвлдади «Про землю» проведений тільки частково, оскільки майже вся земля захоплена куркулями»<sup>27</sup>. Про те, що малоземельні та безземельні господарства в результаті самозахоплень недоотримали землі, заходимо відомості і в статистичних документах. Наприклад, у матеріалах подвірного сільськогосподарського перепису за 1920 рік по Харківській губернії є наступні дані: безземельних – 3,2 %, менше 1 десятини – 5,1 %. По Волині – 75 % господарств менше 5 десятин, по Київщині – 53 %, у Полтавській губернії – 56%. В середньому по всій Україні – 44,2 %<sup>28</sup>.

ЦК РКП(б) та уряд УСРР не зоставляли спроб вирішити земельне питання в рамках комуністичної доктрини. Першою такою спробою в Україні з реалізації більшовицької програми землеустрою став закон «Про основні початки організації земельної справи в Україні» (22 січня 1920 р.), в якому йшлося про повну і остаточну ліквідацію поміщицького землеволодіння та підкреслювалося, що всі трудові господарства без розмежування по категоріям населення і без різниці у формах користування землею (общинна, подвірна, хутірська, відрубна та ін.) продовжують вільно користуватися всією землею без всяких обмежень<sup>29</sup>. Окрім іншого, в законі передбачалося наділення селян землею за рахунок нетрудових господарств, тобто не тільки ліквідація поміщицького землеволодіння, але і частковий переділ селянських земель (йдеться про поміщицькі землі, які ввійшли до складу куркульських господарств).

Згодом відбувається подальша редакція закону від 22 січня. Робітничо-селянський уряд України у новому законі «Про землю» (5 лютого 1920 р.) зазначав, що всі існуючі трудові господарства, які належать трудовим селянам-власникам, козакам, державним селянам та іншим категоріям, зостаються недоторканими і надалі продовжують вільно, без всіляких обмежень користуватись всією землею в тій формі, в якій вони користувались до цього часу (подвірній, хутірській, общинній та ін.)<sup>30</sup>.

---

<sup>26</sup> Кривко І. Селянські організації в Україні у першій чверті ХХ ст. – С. 37.

<sup>27</sup> ЦДАВОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 289. – С. 185.

<sup>28</sup> Пешехонов А. Сравнительная тяжесть натуралогов 1921 г. для различных категорий крестьянства. – С. 1.

<sup>29</sup> Постанови Народи Завгубземвідділів і голів профспілок Правобережжя. – С. 41.

<sup>30</sup> Землеустрій у 1921 році. – С. 58.

---

Зміни, які відбувалися на фронтах боротьби більшовизму з селянською визвольною війною у подальшому вплинули і на певну переорієнтацію українського радянського уряду у земельній справі. Першим кроком, що ознаменував зміни у відношенні більшовиків до землі, стало введення законодавчого терміну “націоналізація землі”, тобто новий земельний порядок, охарактеризований ознакою приналежності державі “вищого права розпорядження землею”. Остаточне і цілком визначене формулювання нового правового положення землі дав Всеросійський земельний з’їзд, а слідом за ним IX з’їзд Рад (грудень 1921 р.), на якому більшовицькі лідери чітко підкреслювали, що основоположним елементом земельної політики у радянській державі є визнання державної власності на землю<sup>31</sup>.

Беручи до уваги проголошений Леніним курс на союз з середняком, який в результаті селянського повстанського руху призвів до певних доктринальних змін більшовизму, та бажання керівництва і РКП(б) і КП(б)У надати офіційного оформлення курсу, що визначив корегування земельної справи в Україні, з’являється потреба у даній частині дослідження прослідкувати процес введення в обіг законодавчого поняття державної власності на землю. Спостерігаючи обережність більшовиків у земельному питанні протягом 1917 – 1920 рр., потрібно пригадати, що ще до офіційного вживання терміну «державна власність на землю» (згідно більшовицьким законам) держава, доручаючи своїм органам цілий ряд функцій з розпорядження землею, створювала умови для панування держави над землею і, тим самим, наближала права на землю з боку держави до права власності<sup>32</sup>.

В подальшому етатизація земельної справи знайшла своє втілення у визначенні законом функцій земорганів, які, відповідно декрету ВЦВК «Про соціалізацію землі» (19 лютого 1918 р.), містили в собі речово-правове панування і публічно-правові повноваження влади у відношенні до землі. З іншої сторони, той факт, що земля, яка знаходилась в користуванні окремих громадян і з будь-якої причини ними зоставлена чи така, яка не знаходиться у користуванні, відходить у державний земельний фонд (наприклад, незасіяні землі по декрету СНК УСРР від 14 липня 1920 року, що нагадував «само повернення» землі до власника) – також вказує на те, що громадяни визнавали за державою право власника на землю<sup>33</sup>.

Аналізуючи процес входження радянської держави у правовий стан власника на землю, стає зрозумілим, що, передбачаючи майбутнє

<sup>31</sup> Там само. – С. 59.

<sup>32</sup> Состояние колхозов (коммун и артелей) к концу 1921 года. – С. 17.

<sup>33</sup> Праця Наркомзему. – С. 43.

---

зіткнення селянських та державних інтересів у земельній справі, ЦК РКП(б) та КП(б)У не наважувався остаточно встановити диктатуру більшовизму в Україні та безапеляційно відстоювати право держави на землю. Радянська держава з моменту свого проголошення мала владу над землею (територією) в якості суверена. Вилучивши землю з приватної власності, держава в інституті державної власності з'єднала і речово-правове панування над землею, і публічно-правові повноваження влади у відношенні землі, причому в окремих випадках ці права держави на землю могли втілюватися не однаково. На думку А. Дідусенко, один з елементів процесу набуття державою владних повноважень на землю формувався наступним чином: «В тому, що стосувалося земель, зайнятих радянськими господарствами, держава виступала як приватногосподарський суб'єкт, хоча за приватно-правових обставин могла мати місце (наприклад, стосовно земель під цукровими заводами) і публічно правова сутність»<sup>34</sup>.

З вище сказаного впливло, що, подібно тому, як раніше не було, по суті, єдиного поняття приватної земельної власності, яка могла розрізнятися в залежності від різниці об'єму прав власника та різниці публічних обмежень та повинностей, так і напередодні введення непу ЦК РКП(б) та КП(б)У вирішили використати правові колізії та доктринальні положення марксизму-ленінізму задля досягнення остаточно контролю над землею, що давало можливість контролювати українське село, хоча і не виключало ситуативних компромісів з ним. Прибічники ленінської «осереднячення» вбачали шлях до такого компромісу лише за умови, коли державна власність на землю за своїм змістом буде різнитися в залежності від об'єму тих повноважень, які виявляє держава на окремих частинах державної землі, при чому ознакою цих повноважень є публічний інтерес до землі, важливість якого вимагає публічно правової регламентації земельних відносин з боку держави<sup>35</sup>.

Намагаючись абсолютизувати право радянської держави (попри ідеї «осереднячення» та прагнення будь-яких компромісів з селом), більшовики розуміли, що набуття абсолютних прав на землю може відбуватися лише поетапно. Так, будучи фактично єдиним власником землі, радянська держава до певного часу змушена була рахуватися з правами своїх громадян на користування державною землею, що не означало відсутність певних виключень у наділенні землею, лише іноді законодавчо обґрунтованих, тим чи іншим категоріям населення. Якщо закон «Про землю» лише передбачав часткове відчуження землі куркульських господарств, то в доповненнях до закону «Про землю»,

---

<sup>34</sup> Дідусенко А. К характеристике правовых основ земельного строя русской революции. – С. 42.

<sup>35</sup> Праця Наркомзему. – С. 46.

опублікованих 20 березня 1920 року, вже з'являється визначення куркульських господарств, земля яких підлягала відчуженню, проте визначення площі куркульського господарства по губерніям досить значно коливалась. Якщо на Полтавщині куркуль повинен був мати 20 десятин і використовувати наймитів, то на Донеччині понад 50 десятин, на Одещині понад 20 десятин, а на Волині ця цифра рівнялась вже 6-15 десятинам<sup>36</sup>.

Відразу після прийняття закону «Про землю» (5 лютого 1920 р.) та його доповнень типовими для всієї України стають документи, що визначали категорії громадян, які землею не наділялися. Прикладом такого типового документу є Протокол Засідання колегії Херсонського повітового земвідділу (27 травня 1920 р.), в пунктах 1, 2, 11 якого перераховані категорії громадян, що не наділяються землею, зокрема:

1. Колишні поміщики землею не наділяються. Хуторяни землею наділяються, якщо вони не втекли з землі під час білогвардійщини. Вчителі і рад службовці не наділяються. Священики наділяються по бажанню населення за рахунок його норми.

2. Тих, що продали свою землю, прив'язати до безземельних і по нормі...

11. Дезертири з числа червоноармійців та їх сім'ї землею не наділяються<sup>37</sup>.

Щоправда, на користь більшовицького бачення майбутнього земельних відносин на селі були і об'єктивні причини. До революційних подій 1917 року в Україні було майже 4 млн. селянських господарств, що обробляли площу у 16,7 мільйонів десятин<sup>38</sup>. У 1921 році площа оброблюваної землі знизилась до 16 млн. десятин<sup>39</sup>. В той же час кількість господарств перевищила цифру 4 млн. і, відповідно, в середньому на одне господарство тепер приходилось менше посівної площі, ніж в дореволюційний період. Відбувалось це, в першу чергу, через скорочення загальної посівної площі в Україні. Якщо у 1916 році вона рівнялась 19,4 млн. десятин, то в 1921 році вже 16 млн. (скоротилася на 17 %) <sup>40</sup>.

Таким чином, більшовицька влада, ліквідовуючи поміщицькі, монастирські та церковні землі і передаючи їх селянам, фактично не створила умов, за яких відбувалося б збільшення селянського землекористування. Об'єктивність умов, за яких ЦК РКП(б) та КП(б)У намагалися націоналізувати землю, вказує на ту обставину, що земельний голод у більшості губерніях України загострював боротьбу за землю між

<sup>36</sup> Попов П. Сільсько-господарський пролетаріат на Україні. – С. 6-9.

<sup>37</sup> ЦДАВОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 219. – С. 31.

<sup>38</sup> ЦДАВОУ. – Ф. 352. – Оп. 1. – Спр. 2. – С. 43.

<sup>39</sup> ЦДАВОУ. – Ф. 382. – Оп. 1. – Спр. 76. – С. 20.

<sup>40</sup> Статистические данные об экономическом положении крестьянских хозяйств. – С. 3.

---

різними категоріями селян. Хоча перерозподіл земель вже відбувся (з поміщицьких, монастирських та церковних володінь на 1920 рік лише незначна частка не пішла в додаткове наділення селян – на них було створено радгоспи та державний запасний земельний фонд), однак право на землю в період з 1919 по 1921 рік визначалося фактичним розміром селянського господарства, що призводило до відсутності розгорнутої, господарської, економічної боротьби за землю. В. Качинський, вказуючи на особливості ситуації, що створилася на селі на 1921 рік, підкреслював: «В обставинах продрозкладки, відсутності ринку і торгового обороту селянство скоротило посіви, перебудувавшись на натурально-споживчий тип»<sup>41</sup>.

Разом з тим, селянство неминуче повинно було розгорнути широке будівництво та розширення сільгоспвиробництва, а відтак, господарського освоєння територій, що, в свою чергу, повинно було загострити питання про площу землекористування. Малоземелля, окрім того, що зерновий тип господарювання виявлявся нерентабельним та примушував господарів інтенсивніше використовувати незернові рослини (що давали б більший доход від зернових), створювало умови, за яких в господарстві потрібно було утримувати більше худоби з метою підвищення доходу – все це змушувало селян шукати вихід не в покращенні виробництва, а в розширенні території. «По господарчому оволодіти землею, – писав Г. Клуний, – право на користування якою селяни отримали в революції, довести площу засіву не тільки до розмірів довоєнного, але і перевищити ці розміри – ось завдання, що стоїть перед сільськими господарями України»<sup>42</sup>.

Поступове загострення земельного питання вимагало від більшовицького керівництва підведення певної ідеології під земельну політику. Згодом основні моменти земельної політики з'являються у формі декількох положень:

1. Умови зв'язку землі з хліборобом, оскільки в сільському господарстві, в силу його особливостей, потрібен міцний зв'язок прав та обов'язків хлібороба щодо землі – основного чинника сільгоспвиробництва.

2. Раціональна організація земельної території.

3. Регулювання розміру земельної площі в господарстві<sup>43</sup>.

Реалізація положень знайшла своє втілення в декількох документах, що свідчили про відсутність у більшовицького керівництва

---

<sup>41</sup> Качинский В. Борьба за землю. – С. 7.

<sup>42</sup> Клуний Г. Больше від кооперації. – С. 39.

<sup>43</sup> ЦДАВОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 289. – С. 185.



єдиної думки щодо земельної політики. Першим був декрет ВЦВК «Про землевпоряджувальні роботи» (30 квітня 1920 р.), в якому зазначалось: «Переділи землі, що відбуваються тепер часто і невпорядковано, неминуче призводять до зменшення продуктивності сільського господарства, перешкоджають правильній та інтенсивній обробці ланів і створюють в окремих селянських господарствах невпевненість щодо користування робочою силою в господарській діяльності»<sup>44</sup>. Другим став виданий на основі декрету ВЦВК закон УСРР «Про закріплення земельних наділів» (2 березня 1921 р.), що закріпив на 9 років земельні наділи за трудовими господарствами<sup>45</sup>.

Хитання державної політики в земельному питанні не могли не відобразитися на виробничій сфері. Про це можна судити хоча б з матеріалів V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.), яка, розглянувши господарчі відносини на селі, підтвердила той факт, що на кінець 1920 року відбулося остаточне перетворення ринкового селянського господарства в натурально-споживче<sup>46</sup>. Однак причиною цього явища було визнано не аграрну політику радянського уряду України, а самозахоплювальний розподіл землі селянами. Вихід з кризи делегати конференції вбачали у створенні економічних умов, які б змусили дрібного сільського виробника переходити до усупільнених форм господарювання – тобто до радянських колективних господарств, не розуміючи того, що стрижнем політичних настроїв стала різко негативна реакція селянства на ліворадикальний «воєнно-комуністичний» експеримент більшовиків. В. Булдаков пояснював його виникнення наступним чином: «Будь-яка соціально-екстримальна ситуація мобілізує сили виживання, а не розвитку; це відбувається за рахунок того, що активізуються «реліктові», а не «передові» сили господарської життєдіяльності»<sup>47</sup>.

Але ні декрети ВЦВК, ні закони УСРР не могли надати гарантій того, що згодом маломіцні господарства в тій чи іншій формі не будуть поглинатися куркульськими, а відтак не могли і запобігти їх натуралізації. В законах лише констатувався факт про «переділи землі, що відбуваються тепер часто і невпорядковано», а не вказувався конкретний вихід з ситуації. Свідченням того, що закони про землевпорядження та землекористування не давали в цілому в Україні конкретних наслідків, стала постанова ВЦВК «Про землезабезпечення» (23 березня 1921 р.), в

<sup>44</sup> Балабан Я. С. Наши очередные задачи. – С. 4.

<sup>45</sup> Дудник А. Основні моменти земельної політики з організаційно-виробничого погляду. – С. 10.

<sup>46</sup> КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898 – 1970): У 2-х т. – С. 108.

<sup>47</sup> Булдаков В. П. Красная смута. – С. 232.

---

якій підкреслювалося: «Необхідно забезпечити дрібним землевласникам постійне користування наділом і недопустимість такого стану, коли хлібороби не мають певних наділів для обробки»<sup>48</sup>.

Наступним етапом в реалізації земельної політики більшовиків та її положень став закон ВУЦВК «Про трудове землекористування» /27 травня 1921 р./ . Саме з моменту прийняття цього закону земельна політика більшовиків набуває більш сталого характеру. Основні моменти закону зводилися до наступного: «Селянин, розпоряджаючись на землі, повинен почуватися твердо і зручно, хоча і не стаючи її власником, став би постійно, без строку, користуватися нею з певними правами»<sup>49</sup>. На думку авторів закону від 27 травня 1921 року, для маломісних господарств створювалася база правильного, сталого та пристосованого до господарчих і побутових умов користування землею, потрібного для відродження і розвитку сільського господарства.

Для того, щоб закріпити досягнення закону ВУЦВК «Про трудове землекористування» за волостями, селищами та іншими сільськогосподарськими об'єднаннями, більшовики стали визнавати закріплення в постійне трудове користування всю ту землю, що нею вони користувалися на момент видання закону за постановою земорганів або з'їздів рад (волоських, повітових, губерньських), і яка надавалася їм з земель, призначених для розподілу в трудове користування. Земельні ж наділи ділились з розрахунку на одну душу родини<sup>50</sup>. Споживчо-трудова норма на одного їдця в залежності від ґрунтів розподілялася наступним чином: 2 – 4 десятини пашні, з яких 10 % толока та 25 для плавнів; для поливних городів і луку – 1 десятина<sup>51</sup>. Особливий акцент в законі зроблено на запобігання в обов'язковому порядку подальших зрівнянь землі між волостями і селищами. В тих районах, де не було заплутаності в земельних стосунках між селищами та іншими сільськогосподарськими об'єднаннями, земоргани провадили в порядку державного запису землекористування, лише оформлюючи існуюче користування землею, з встановленням розмірів і меж та видачею населенню відповідних документів<sup>52</sup>.

На кінець 1921 року, відповідно до рішень ІХ з'їзду Рад, стала дозволятися оренда землі, але лише у формі тимчасової короткотривалої перепоступки прав на землекористування ослабленими трудовими

---

<sup>48</sup> Ялов Я. Ближайшие задачи. – С. 11.

<sup>49</sup> Попов П. Сільсько-господарський пролетаріат на Україні. – С. 7.

<sup>50</sup> Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. – С. 101.

<sup>51</sup> ЦДАВОУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 219. – С. 26.

<sup>52</sup> Г. Г. На місцях. – С. 62.

господарствами<sup>53</sup>. Намагаючись регламентувати орендні відносини на землю, більшовики прекрасно розуміли, що дозвіл тимчасової короткотривалої перепоступки прав на землекористування фактично легалізує в найближчий час поглинання сильними господарствами маломіцних, яким в будь-якому випадку все одно досить важко втриматися на селі. Касуючи приватну власність на землю і визнаючи за громадянами тільки право користування землею по певній нормі, при врахуванні якої бралася до уваги можливість обробки землі без найманої праці, більшовицький уряд України провадив і далі принцип обмеження земельної оренди, що знайшло свій відбиток у відповідних статтях закону. В статтях 19 – 28 закону ВУЦВК «Про трудове землекористування» передача земельного наділу однією особою іншій на умовах оренди вважається недопустимою, за виключенням особливо несприятливих умов, при чому орендарська угода повинна бути зареєстрована громадянською владою<sup>54</sup>.

Особливо суворому покаранню в законі ВУЦВК «Про трудове землекористування» /27 травня 1921 р./ підлягали ті особи, що займалися земельною спекуляцією або купівлею-продажем землі взагалі. Купівля-продаж або перепродаж, дарування або застава (відповідно до статті 18) заборонялись, а винні в таких вчинках позбавлялися землі, якою вони користувалися. ЦК РКП(б) та КП(б)У в умовах, коли вже фактично почали легалізуватися ринкові відносини та поновилась боротьба за землю, відповідно до положень земельної політики та остаточного запровадження принципу націоналізації землі, незважаючи на всі коливання, не могли і не хотіли визнати за громадянами права приватної власності на землю. М. Соболів зазначав з цього приводу: «Продаж землі не можна виправдати з організаційно-виробничої точки зору, коли не враховувати, що вона може вирівнювати невідповідність між робочою силою і розміром земельної площі»<sup>55</sup>.

На думку ідеологів більшовицької партії, оборот землі у формі тимчасової перепоступки права на землекористування повинен був створити значно кращу можливість вирівнювання невідповідності між затратами на робочу силу у господарстві і розміром земельного наділу та забезпечити стримування натуральних форм господарювання. За їх розрахунками, нормальне (середняцьке) господарство не мало підстав бути зацікавленим у купівлі-продажу землі – воно скоріше зацікавлене в збільшенні розміру земельної площі, а така можливість в умовах

<sup>53</sup> Дудник А. В державних установах та підприємствах. – С. 60.

<sup>54</sup> Максимов И. Итоги землеустройства на Украине на 1-е января 1922 года. – С. 45.

<sup>55</sup> Соболів М. Зміна цін на с.-г. продукти та вироби промисловості. – С. 12.

---

націоналізації землі може бути надана і державою. Що ж до права застави землі, більшовицький уряд України розглядав його лише як умову для здобуття тих чи інших засобів виробництва для господарства, але, разом з тим, вбачав у цьому праві важкий тягар, що у формі іпотечних боргів лягав на господарство. Підтвердження положень більшовицької земельної політики, наприклад, містяться у плані землеустрійних робіт на 1921 – 1922 рік Наркомзему УСРР: «Право купівлі-продажу землі є, по суті, явищем особистої сваволі окремої особи, що має той чи інший земельний наділ, і в умовах націоналізації землі являється абсурдом»<sup>56</sup>.

Отже, всі вищенаведені документи є свідченням існування факту економічного спротиву в українському селі напередодні та в період запровадження нової економічної політики, що досяг особливого піднесення у момент розгортання селянського повстанського руху 1919 – 1920 рр. Особливо тісно він був пов'язаний з монополізацією державою права селянина розпоряджатися результатами своєї господарської діяльності, що виражалось у позаринковій державній заготівлі хліба та примусовій розверстці. Більшовицьке керівництво реалізацію цього питання, в першу чергу, пов'язувало з процесом одержавлення засобів виробництва в галузі економіки, домінуючими елементами якого стає націоналізація землі. В свою чергу, відмова уряду УСРР від пошуків компромісного вирішення земельного питання, призводить до початку процесу натуралізації сільського господарства. На перше місце в державній економіці висувається комуністична доктрина, в руслі якої починає ліквідуватись приватна власність та обмежуватись товарно-грошові відносини, які більшовики намагаються замінити прямим продуктообміном.

---

<sup>56</sup> Праця Управління Землеустрою. План землеустрійних робіт на 1922 р., ухвалений Наркомземом УСРР. – С. 68.

## 1.2. СЕЛЯНСТВО І БІЛЬШОВИЦЬКА ВЛАДА В УМОВАХ СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО АНТИКОМУНІСТИЧНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Історичні події початку двадцятих років, незважаючи на значну кількість наукових досліджень, містять в собі достатню низку проблем, які потребують дедалі більшого переосмислення. Однією з таких проблем є повстанський рух українських селян, його воєнний, економічний та ідеологічний спротив більшовизму. Становлення радянської влади в Україні в контексті аналізу подій, пов'язаних з повстанським рухом селянства напередодні та на початку непу, виглядає дещо по-іншому, ніж даний процес в офіційній радянській історіографії. В значній мірі взаємостосунки між запроваджуваним більшовиками тоталітаризмом на Україні та селянством, що досить активно реагувало на такі інновації, формувалися під впливом реальної політики радянської влади на селі. На думку В. Булдакова, ця політика була пов'язана не стільки з потребою залякати «експлуататорські класи» на селі, як була демонстративним актом ствердження державного порядку через брутально-звичну репресивність<sup>57</sup>.

1919 рік став роком народження в Україні масового селянського антикомуністичного повстанського руху – явища, яке, за визначенням більшовицьких лідерів, було для них не безпечнішим, «ніж Денікін, Юденіч і Колчак разом узяті»<sup>58</sup>. Причини його появи слід шукати тій соціально-економічній, політичній ситуації, яка склалась в українському селі на початок 1919 року. В 1920 р. в Україні було відновлено радянську владу. Аналізуючи причини падіння радянської влади в Україні влітку 1919 р., учасники VIII Всеросійської конференції РКП(б) не були одностайними у визначенні нової тактики радянської влади, проте, як і в більшості випадків, перемогла ленінська позиція, суть якої було викладено в резолюції конференції «Про радянську владу в Україні», де значний акцент робився на толерантному ставленні до національного питання та необхідності пошуку компромісу з українським селянством; крім того, висувалася вимога припинення політики колективізації. Створивши Всеукраїнський революційний комітет, в діяльності якого було поєднано законодавчі та виконавчі функції, більшовики опублікували «Маніфест до робітників та селян України», в якому обіцялося «... суворо запобігати будь-якому втручанню в життя селянина»<sup>59</sup>.

<sup>57</sup> Булдаков В. П. Красная смута. – С. 226.

<sup>58</sup> Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 24.

<sup>59</sup> Радянське керівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920). – С. 15.

---

Ще одним важливим кроком, який отримав повну народну підтримку і можливість більш тісного зв'язку селянства з радянської владою, стало видання Всеукрревкомом нового земельного закону, який, зокрема, проголошував зрівняльний поділ землі, обмеження земельних площ радгоспів, добровільність у створенні колективних господарств тощо.

Проте, як тільки остаточно з'ясувалося, що денікінська армія не становить серйозної небезпеки для більшовицького режиму, політика більшовиків в Україні знову почала набувати знайомих з 1919 р. обрисів «воєнного комунізму» та «диктатури пролетаріату». Прикладом може слугувати те, що вже 27 січня 1920 р. Всеукрревком нагадав про дію на території республіки угоди від 1 червня 1919 року про об'єднання військової державної і господарської діяльності РСФРР та УСРР. У зв'язку з чим він вважав за необхідне анулювати всі декрети і постанови УСРР, які стосувалися органів влади, а також підвідомчих їм військових, народногосподарських, продовольчих, фінансових та деяких інших установ, і замінити їх декретами РСФРР, які вступали в дію на українській території з моменту публікації Всеукрревкому.

Документи свідчать про складну соціально-політичну ситуацію, яка склалася тоді в Україні. Так, селяни на початку 1920 р. висловлювалися за радянську владу, але насторожено ставилися до комуністів, часто віддаючи перевагу представникам інших партій. 23 лютого С. Косіор повідомляв з Києва у Харків до ЦК КП(б)У: «За винятком Чернігівської губернії в останніх губерніях майже ніякої роботи розгорнути не встигла, а почасти не змогла... Зародки організації є тільки по містах, робота на селі тільки стає на порядок денний»<sup>60</sup>.

Конфлікт із селянством, який розгортався з новою силою, відсутність міцної соціальної опори в селі знову поставили під знак питання існування радянської влади в Україні. Взагалі, реалізація більшовицької доктрини на селі з самого початку відбувалась всупереч політичним гаслам, які більшовики пропагували на селі. Тимчасова поступка селянству у вигляді декрету «Про землю» скоро була забута, і згодом, коли радянські владні структури були сформовані та зміцніли, вони починають будувати свої стосунки з селянством у відповідності марксистсько-ленінським ідеям. «На початку 1919 р. радянський уряд України, – зазначає О. Ганжа, – прийняв закон про соціалізацію землі, в якому чіткіше, ніж у декреті «Про землю», були відображені теоретичні погляди більшовиків з цього питання»<sup>61</sup>. За своєю сутністю така політика РКП(б), що не тільки ставила українське селянство в умови, гірші ніж ті, в

---

<sup>60</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 539. – Оп. 2. – Спр. 101. – С. 26.

<sup>61</sup> Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – С. 4.

---

яких воно існувало до революції 1917 року, була безперспективною, оскільки позбавила селянство майже всіх завоювань в аграрній сфері.

Свідченням ескалації селянського опору, що тривав у роки, які безпосередньо передували непу, є значна кількість звітів губернських чека, в яких містяться дані про посилення ворожості до Радянської влади з боку селян, яка час від часу приймала форму повстань. Найбільш характерних ознак звіти ВЧК, в яких фіксується зростання селянського повстанського руху, набувають вже в 1919 році. В оперативному звіті № 11 військ ВЧК за 22 та 23 березня 1919 року вказується: «В Харківській губернії, район станції Солцево, під час реквізиції хліба спалахнуло повстання – міри для припинення прийняті... На ґрунті розкладки хлібної повинності помітно незадоволення селян». Схожу ситуацію спостерігаємо і далі на захід – з оперативки Штабу військ ВЧК № 30 за 16 квітня 1919 р.: «Район залізниці Бахмачу, спалахнув повстанський рух в селах: Кальчиновка, Григорівка, Рубанка... – число посталих 500 – 800 чоловік, головний елемент повстанців – куркулі»<sup>62</sup>.

Жорстокість загонів ВУЧК і регулярних частин Червоної Армії не давала практичних результатів. Визнаючи недоцільність засобів, за допомогою яких ВУЧК встановлювало контроль над українським селянством, радянський уряд намагався віднайти більш дієві засоби, позбавлені ознак революційного садизму. Спеціальною постановою ВУЦВК, прийнятою у квітні 1919 року, більшовики намагалися врегулювати це питання: «Через неодноразові випадки спалення цілих сіл під час придушення куркульських повстань, що є цілком недоцільним і вкрай шкідливим для справи радянської влади, запропонувати Раднаркому у терміновому порядку видати всім належним відомствам розпорядження про повне припинення під страхом суворої відповідальності спалення сіл і щодо вжитих заходів повідомити ЦВК»<sup>63</sup>.

Вивчаючи географію поширення селянсько-повстанського антикомуністичного руху, необхідно зазначити, що навесні-влітку 1919 р. він охопив практично всі повіти Чернігівської та Полтавської губерній і частково – Харківську губернію. Вже на початку січня в деяких повітах Чернігівської губернії були розповсюджені прокламації антирадянського характеру за підписом «Представники Ради Щербак, Сауйленко, Мартиненко, Фещенко, Рубан, Севру, Саратовський, Нещадименко, Кочубинський, Михайлик, Артамонов»<sup>64</sup>. Є підстави припустити, що це був зародок майбутньої «Групи партизан-безвладників», яка була

<sup>62</sup> Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. В 4-х т. – С. 129.

<sup>63</sup> Кульчицький С. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні (1919–1920). – С. 132.

<sup>64</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 290. – Оп. 1. – Спр. 214. – С. 51.

---

політичним ядром так званої «Глухівської повстанської республіки»: в 1919-1921 рр. на Чернігівщині діяв селянський партизанський загін Артамонова, який і належав до «Групи партизан-безвладників».

В двадцятих числах лютого «спалахнуло масове селянське повстання в Чернігівській губернії»<sup>65</sup>. В лютому-березні відбулися селянські повстання в Білопільській волості на Харківщині<sup>66</sup>. Вже з самого початку знайшли свій прояв дві форми повстанського руху: паралельно з масовими стихійними повстаннями йшов процес створення селянами повстанських загонів. В подальшому тісний взаємозв'язок селянських повстань, повстанського руху і дезертирства селян-червоноармійців говорила неодноразово, зокрема ВЧК<sup>67</sup>.

В кінці березня на Правобережжі проти більшовиків підняв повстання отаман Директорії УНР Зелений (Д. Терпило), територією діяльності якого була частково і Полтавська губернія. В березні-квітні в Олександрівському повіті Катеринославської та Полтавській губерніях, як зазначалося в одному з офіційних зведень, вже нараховувалося «без петлюрівського відтинку 20000 повстанців лише у великих загонах»<sup>68</sup>. Можливо, що цифра і завищена, але безсумнівно вона свідчить про розмах повстанського руху. Голова РНК УСРР Х. Раковський за три місяці 1919 р. назвав 328 селянських повстань<sup>69</sup>. Починаючи з квітня, збройні виступи селянства набирають системності і масового поширення.

Можна стверджувати, що квітень дав першу хвилю селянських виступів. Найсильніший розмах вона набрала у Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях. Тут виникли і діяли десятки повстанських антикомуністичних загонів селян. Центральне бюро зв'язку та інформації Наркомвоєнка УСРР, секретний відділ ВЧК повідомляли про численні повстанські формування, не вказуючи їх отаманів. Ці загони були різні за чисельністю: від десятків до декількох тисяч повстанців. І кількість загонів, і їх чисельний склад змусили більшовиків визнати, що вони зіткнулись в Україні з новим соціально-політичним явищем, яке вони на квітневому пленумі ЦК КП(б)У поспішили оголосити куркульською контрреволюцією.

Наприкінці березня – на початку квітня 1919 р. УСДРП (незалежних), УСДРП, УПСР заключили між собою проект договору «в справі спільної боротьби з окупаційним урядом Раковського». В документі, зокрема говорилося: «Зазначені три партії (УСДРП, УПСР

---

<sup>65</sup> Державний архів Чернігівської області. – Фонд Р-503. – Оп. 9. – Спр. 4. – С. 64.

<sup>66</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 355. – С. 22.

<sup>67</sup> Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. – В 4-х т. – С. 372.

<sup>68</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 354. – С. 10.

<sup>69</sup> Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 19.

---



УСДРП незалежних), стоячи на ґрунті оборони інтересів працюючих мас України, борючись за незалежну і самостійну Українську Республіку і виходячи з необхідності як найрішучішої й найактивнішої боротьби з окупаційною російсько-комуністичною владою, ухвалили для успішності переведення в життя зазначених завдань, особливо для найкращої організації повстання працюючих мас України проти окупантів, – об'єднатись...», утворивши замість Директорії УНР Раду Республіки (9 чол.), Раду Народних Уповноважених, Головну Військову Раду. П. Христю наступні події відображає у своїй праці: «На початку квітня укр. соц.-рев. і соц.-дем. незалежні, не ждучи остаточного вирішення справи про угоду з правими соц.-дем., кинулися в повстання, з твердою вірою в те, що їм вдасться опанувати повстанням, взяти провід над робітничо-селянськими масами в свої руки і повести їх по шляху не тільки повалення «окупаційної російської світської влади», але й будови незалежної, суверенної Української Радянської Республіки»<sup>70</sup>. На Лівобережжі повстанський рух, ініційований УСДРП, УПСР УСДРП (незалежними), не набув широкого розмаху, поширившись, в основному, на Правобережжі.

Наприклад, протягом 1919 р. на Лівобережжі оперувало не менше 57 повстанських антикомуністичних загонів, географія діяльності частини з яких не обмежувалась лише однією губернією. Звичайно, уникаючи переслідування, повстанські загони не рахувались з адміністративними кордонами повітів і губерній. Та все ж дозволити собі діяти в масштабах всієї або декількох губерній могли лише ті великі чи середні загони, які мали не один, а декілька опорних пунктів (сіл, волостей), а також домовленості про спільні дії з іншими повстанськими формуваннями.

Більшовики мобілізували значні збройні сили на розгром повстанського антикомуністичного руху селян. Практично у квітні 1919 р. в Україні був створений внутрішній фронт, в складі якого нараховувалось 21000 бійців і командирів Червоної Армії, формувались спеціальні частини ВОХР, були задіяні сили ВУЧК. На кінець травня завдяки масштабному використанню регулярних військових частин владі вдалося придушити основні осередки антикомуністичних виступів, але в червні повстанський рух спалахнув з новою силою. Вже в травні – першій половині червня було зареєстровано 235 антирадянських виступів<sup>71</sup>.

Розмах селянсько-повстанського антикомуністичного руху був головною причиною падіння радянської влади в Україні в кінці літа 1919 р. Р. Ейдеман і М. Какурін в 1928 р. в своїй «Громадянській війні на

<sup>70</sup> Солдатенков В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія (1918-1920 рр.). – С. 288.

<sup>71</sup> Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – С. 124.

---

Україні» відверто констатували, що швидке оволодіння Денікіним Україною стало можливим «в значній мірі тому, що Україна на той час являла собою суцільний казан повстань»<sup>72</sup>.

Аналіз фактичного матеріалу показує, що в 1919 р. антикомуністичний повстанський рух селян охопив практично всі повіти Чернігівської (географія діяльності 14 загонів не обмежувалась лише Чернігівщиною, 9 формувань оперувало в чітко визначених повітах, ще 9 – на території майже всієї губернії) та Полтавської (11 загонів оперували додатково в інших губерніях, 6 – на території майже всієї губернії, 11 – в частково визначених повітах) губерній і частково (внаслідок насиченості російськими військами, географічної близькості до Росії, що обумовлювало оперативність військового втручання, наявності навколо Харкова 70-ти кілометрової зони «вільної торгівлі») – Харківську губернію. Перші дві губернії разом з Київською губернією стали фактично центром виникнення та розвитку антикомуністичного руху селян на Україні навесні-влітку 1919 р. На відміну від весни-літа 1919 р., у весняний період 1920 р. повстанський рух певною мірою мав міграційний характер. Це стосується, насамперед, Лівобережної України, де, знайшовши сприятливий ґрунт, він дуже швидко охопив (як і 1919 р.) практично всі повіти Полтавської, Чернігівської губерній та частково – Харківську губернію.

Вже на початку 1920 року, в протоколі колегії сільвідділу ЦК КП(б)У від 3 січня 1920 р. зазначається: «Селянин в першу чергу практик. Як би не були привабливі і багатообіцяючі комуністичні гасла, вони залишаються для нього пустим відволіканням, якщо не базуються на злободенних і найважливіших для нього економічних інтересах»<sup>73</sup>.

Але, незважаючи на проголошені в постанові обіцянки, більшість радянських і партійних працівників не хотіла шукати справжніх причин росту антирадянських настроїв, тому й не дивно, що за таких умов глухе незадоволення змінилося новим вибухом збройних антирадянських настроїв, зростанням повстанським рухом. Так, в двотижневому звіті Катеринославського губчека за час від 15 липня по 1 серпня 1920 р. зазначено: «Серед селян спостерігається посилення ворожості по відношенню до Радянської влади, з огляду використання репресивних заходів по виконанню розкладки, вилучення зброї та дезертирств»<sup>74</sup>.

Окрім чисто військових заходів, що повинні були забезпечити здійснення подальшого контролю над селянством, протягом 1920 року на

---

<sup>72</sup> Эйдеман Р. Гражданская война на Украине. – С. 61.

<sup>73</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 355. – С. 133.

<sup>74</sup> Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. В 4-х т. – С. 279.

Україні було створено низку концентраційних таборів. За даними НКВС УРСР на 1 лютого 1921 року на території республіки існувало 18 концтаборів, через які пройшло понад 30 тисяч чоловік, а на 1 січня 1922 року було заплановано побудувати ще 6<sup>75</sup>.

Значення повстанського руху було усвідомлене і керівниками РКП(б). Оцінюючи становище радянських республік на 1921 рік, В. Ленін писав: «Ми зберегли владу в союзі з селянами... Ми завоювали значні позиції, і якби, починаючи з 1917 по 1921 рік, ми не завоювали цих позицій, у нас не було б простору для відступу – і в сенсі географічному, і в сенсі економічному і політичному»<sup>76</sup>.

Попри те, що керівництво ВКП(б) та КП(б)У усвідомлювало нагальну потребу врегулювання політичних, ідеологічних та економічних відносин радянської держави та селянства, поза їх увагою продовжували залишатися головні чинники кризових явищ у всіх сферах суспільного життя в Україні. Лише робота більшовиків спрямована на зміну свідомості українських селян могла б поліпшити ситуацію. Цю «ретельну роботу» над свідомістю у 1917 – 1929 роках А. Граціозі називає розширеним втручанням, яке «почалося з господарських відносин, поступово поширилось на релігійну, юридичну та естетичну сферу, брутально скорочуючи простір для незалежної індивідуальної та колективної поведінки»<sup>77</sup>.

Небажання більшовиків адекватно оцінювати реальний перебіг подій на селі відбилосся в багатьох документах тієї пори. У звіті Катеринославської губчека № 163 (червень-серпень 1920 р.) зазначалось: «Проявляється активність з боку петлюрівців та анархістів, яка виражається в організації повстанських загонів, що завдяки значній кількості куркулів має успіх... Села закидаються прокламаціями і різного роду листівками, що містять заклики проти Радянської влади... популярність їх на селі дає можливість широко вести підлу роботу по підриву авторитету Радвлади»<sup>78</sup>. Свідченням того, що врегулювання відносин більшовиків та селянства залишалось лише на декларативному рівні, є, наприклад, протокол колегії сільвідділу ЦК КП(б)У (3 серпня 1920 р.), в якому відзначалось: «Як би не були привабливі і багатообіцяючі комуністичні гасла, вони залишаються для селянина пустим відволіканням, якщо не базуються на злободенних і найважливіших для нього економічних інтересах»<sup>79</sup>.

<sup>75</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 5. – Оп. 1. – Спр. 115. – С. 62.

<sup>76</sup> Ленин В. И. О международном и внутреннем положении Советской Республики /6 марта 1922 г./ – С. 10.

<sup>77</sup> Граціозі А. Війна і революція в Європі. 1905 – 1956 рр. – С. 49.

<sup>78</sup> Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. В 4-х т. – С. 280.

<sup>79</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 355. – С. 133.

---

У період закінчення громадянської війни керівництво РКП(б) та КП(б)У застосувало тактику, суть якої полягала в тому, щоб перекласти відповідальність за новий виток протистояння радянської влади з селом саме на селян. В першу чергу це вилилось у порушенні нещодавно укладеної більшовиками угоди з рядом командирів повстанських загонів та у широкому застосуванні регулярних частин Червоної армії, що були кинуті на боротьбу з селянським рухом. «Про великий розмах і небезпеку для влади селянського руху, – підкреслює О. Ганжа, – свідчив і той факт, що для боротьби з ним радянський уряд змушений був виділити дві третини регулярних частин Червоної армії, що діяли проти Врангеля»<sup>80</sup>. Радянська армія та органи НКВС активно втілювали в життя практику взяття заручників. Згідно постанови Раднаркому України «Про прийняття упереджувальних заходів» М. Фрунзе видав наказ (11 червня 1920 р.), що надавав право військовим частинам активно використовувати практику заручництва у боротьбі з повсталими<sup>81</sup>.

Закінчення громадянської війни не дало більшовикам так довго очікуваного перепочинку. Навпаки, посилення збройного тиску на селі, залучення армії, небажання ЦК РКП(б) та КП(б)У йти на компроміс з селянством фактично призвели до початку нової громадянської війни, що набувала нових форм та змісту. На початку 1921 року вустами свого керівника більшовики змушені були визнати: «Потрібно боротися з положенням, що склалося, яке погіршилося і у внутрішньому, і у міжнародному відношенні. З продовольством та паливом значне погіршення... в середині – зростання бандитизму та куркульські повстання»<sup>82</sup>. Про піднесення опору більшовикам на селі свідчать і офіційні дані, за якими в другій половині 1920 – першій половині 1921 року у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. чоловік<sup>83</sup>.

З осені 1920 року різко збільшується кількість повідомлень щодо селянського повстанського руху на Україні, які надсилалися у Москву відділами ЧК. Аналіз даних повідомлень дає підстави стверджувати, що селянський опір у півріччя, яке передувало X-му з'їзду РКП(б), фактично переріс у нову громадянську війну. Визначальною рисою цього періоду стали плани більшовиків, направлені на ліквідацію повстанської армії Н. Махна. У конференція КП(б)У остаточно вирішила долю махновських загонів, які на той час ще перебували в союзних стосунках з Червоною армією. Оскільки на конференції було підкреслено правильність політики

---

<sup>80</sup> Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – С. 5.

<sup>81</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 5. – Оп. 1. – Спр. 141. – С. 15.

<sup>82</sup> Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – С. 348.

<sup>83</sup> Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – С. 6.

---

ЦК на селі, то це означало посилення розверстки, викорінення «нерадянських» відносин у сільському господарстві, що базувалися на існуванні міцних куркульських господарств, розробку сільськогосподарського виробничого плану і його виконання при допомозі усупільнених способів обробітку землі. В. Верстюк слушно зауважує з цього приводу: «Зрозуміло, що така програма дій і теоретично, і практично виключала можливість інтегрування махновського «вільного радянського ладу»<sup>84</sup>.

Керівництво військовими діями проти повстанської армії було покладено на М. Фрунзе, який, враховуючи невдалий досвід ліквідації махновщини на початку 1920 року, більш ретельно почав підготовку до операції. В операції по ліквідації повстанської армії повинна була брати участь досить значна кількість військ. «У Криму разом з кінним корпусом, – вказує В. Верстюк, – блокувати повстанців мусила 30-а, 51-а та 52-а стрілецькі дивізії... Навколо району Гуляйполе – Воскресенка, де розташовувалися штаб та знову сформовані махновські частини, було створено два кільця оточення»<sup>85</sup>. Незважаючи на ретельно підготовлену операцію, ліквідувати махновщину до кінця 1920 року не вдалося. Втративши декілька підрозділів, повстанська армія зберегла своє ядро, яке швидко поповнювалося дрібними повстанськими загонами.

Збільшення восени 1920 року чисельності повстанських загонів, географії повстанського руху, а також політичної активності селянства взагалі засвідчено в документах, серед яких, зокрема, є інформаційний звіт секретного відділу ВЧК № 175 (15 – 30 вересня 1920 р.), який містить наступні дані: «В Катеринославській губернії настрої всіх верств населення незадовільний. Селянство налаштовано ворожо. Виявлено активність петлюрівців та анархістів, яка виражається в організації повстанських загонів... В Подільській губернії становище настільки загрозливе, що продпрацівники відмовляються працювати без підтримки загону ВЧК. Розкрито декілька контрреволюційних організацій. В багатьох повітах Поділля вони вільно продовжують роботу. Бандити є фактично в кожному повіті і селі... В Донецькій губернії настрої селян погіршились... На Київщині в Василькові, Ржищеві, Обухові та Черняхіві внаслідок агітації спалахнули повстання. В районі Германовки оперує банда з 300 чоловік. За останні дві неділі сильного розмаху зазнав бандитизм в губернії. Утворились великі банди чисельністю від 1000 до

<sup>84</sup> Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – С. 281.

<sup>85</sup> Там само. – С. 282

---

1500 чоловік... В Харківській губернії біля Великої Камишевахи зібралась банда біля 2000 чоловік, 700 шабель при семи гарматах...»<sup>86</sup>.

З вересня по грудень 1920 року ситуація стає для більшовицької влади ще загрозливішою, що неодноразово визнавалося самими більшовиками. Так, в оперативному звіті ВЧК № 177 за 1-15 жовтня зазначалося: «Відмічається значне зростання повстанського руху на території України. З'явилися нові петлюрівські організації»<sup>87</sup>. В доповіді секретного відділу ВЧК № 189 «Про повстанський рух в Україні» (11 грудня 1920 р.) зроблено спробу проаналізувати причини збільшення повстанських загонів. Цікаво, що серед перерахованих в документі чинників, які, на думку чекістів, вплинули на розвиток селянського опору, основний акцент зроблено не на економіку чи політику, а на національну свідомість українського селянства, яке не бажало сприймати комуністичні ідеї, покладені в основу радянської влади. «Українське куркульство і взагалі селянство, – говориться в доповіді, – неначе зосталось лояльним, але це ще не означає, що воно безперечно стало на бік Радянської влади... Українське куркульство бажаеть самому стати «хазяїном» на селі, не залежати від міста і міського робітника... Не зникла в нього і ілюзія «національної самостійности народної української республіки», фабрикації пана Петлюри»<sup>88</sup>.

Керівництво РКП(б) офіційно не визнавало загальноселянського характеру повстанства на Україні, але потрібні висновки було зроблено. Для того, щоб зміцнити радянську владу на селі, було запропоновано тактику впливу на селянську масу методом класового розшарування, який допоміг би посилити протистояння окремих соціальних верств та загострити їх протистояння. З метою реалізації нової політичної програми більшовики створюють на селі комітети незаможних селян – КНС, що з'являються на початку травня 1920 року, до яких, в першу чергу, повинен був увійти сільський пролетаріат – біднота, наймити, маломіцні середняки, які мали стати (на противагу сільрадам) органами більшовицької влади на селі. Поштовх до воєнізації КНС був даний на V конференції КП(б)У, що відбулася у листопаді 1920 року. «Великі надії покладалися на нещодавно створені комітети незаможних селян, – відмічає В. Верстюк, – ставилося завдання за допомогою КНС добитися того, щоб на Україні не було такого села, де б не організовувалася біднота проти куркульства»<sup>89</sup>.

---

<sup>86</sup> Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. В 4-х т. – С. 323-327.

<sup>87</sup> Там само. – С. 332.

<sup>88</sup> Там само. – С. 365.

<sup>89</sup> Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – С. 280.

---

Вже на середину 1921 року майже у всіх губерніях України було створено загони самозахисту та збройні формування незаможників. Залучаючи найбільш бідні верстви села до активних дій проти повстанських загонів, більшовики намагалися звузити соціальну базу останніх. Окрім збройного протистояння члени КНС виконували і інше завдання на селі, що спрямовувалося на розмежування селян і було пов'язане, в основному, з конфіскацією майна тих, хто підтримував повсталих, що часто приводило до загрози терору щодо комнезамів. Так, лише за 10 місяців 1920 року було вбито 152 голів сільських КНС, не рахуючи тих, хто загинув в боях<sup>90</sup>.

Загострення в другій половині 1920 – на початку 1921 року селянської збройної боротьби змушувало більшовицьке партійне керівництво поряд із заходами, направленими на розмежування українського селянства, шукати можливості ліквідувати умови, що спричинили зростання негативного відношення селян до радянського уряду. Тому лише після проголошення нової економічної політики та відмови від політики «воєнного комунізму» настрої на селі починають змінюватися, а протиріччя у взаємовідносинах між радянською владою та селянами слабшати.

Серед причин, що зумовили зміни в соціальній суті селянського руху, а відтак і спад збройного руху селянства, була люмпенізація повстанського руху, що дедалі ставав професійною діяльністю декласованих елементів села і міста, свідомість яких зазнала зміни під час революції та громадянської війни. Поступово збройне протистояння фактично перетворювалося на взаємознищення різних соціальних груп села одне одним. Зміна співвідношення сил у протистоянні повстанців з радянською владою приводила до примусової мобілізації повстанськими ватажками місцевого населення та насильницького вилучення у селян продуктів харчування. Особливо негативно ці заходи повстанців позначалися на заможних господарствах, які не обходило своєю увагою і радянське керівництво. Розорення більш-менш заможних господарств внаслідок повстанських експропріацій та каральні заходи більшовиків в поєднанні з непу, прагнення українського селянства до відродження своїх господарств поступово спричинили їх відхід від повстанського руху.

Підтвердження цієї тенденції відбивається і документах. Так в оперативно-інформаційному звіті секретного відділу ВЧК № 216 (22 квітня 1921 р.) надаються наступні відомості: «Київська губернія... В Уманському районі спокійно. Бандити виявили бажання добровільно з'явитися. Настрої селян в районі поліпшується. Причина покращення –

<sup>90</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 5. – Оп. 1. – Спр. 293. – С. 9.

---

відміна розкладки». Схожі відомості прослідковуються і в звіті № 224 (11 травня): «Харківська губернія. Настрої селян в зв'язку зі зміною продполітики значно покращились. Відношення селян до бандитів негативне»<sup>91</sup>.

Особливих темпів спад повстанського руху в Україні зазнав у другій половині 1921 року, так як реалізація непівської програми для більшості селян дедалі більш ставала не лише предметом більшовицької агітації, а цілком реальною справою. Майже на всій території України збір розкладки припинився, і навіть там, де вона лишилася, активно впроваджувався товарообмін. Більш помітним спад селянського опору виявився на Лівобережжі, що відбилося, в першу чергу, на різкому скороченні повстанських загонів. Головною причиною, яка зумовила цей процес на Лівобережжі, було майже повне знищення в серпні 1921 року повстанської армії Н. Махна і його втеча за кордон. «Перехід Махном кордону і загибель більшості командирів, – зазначає В. Верстюк, – з якими асоціювалася історія махновщини, в умовах, що склалися, означав кінець руху»<sup>92</sup>.

На Правобережжі спад селянського опору був не таким помітним, що було спричинено близькістю сусідніх держав, зацікавлених у дестабілізації політичної ситуації в Україні, які надавали можливість не тільки відходити на свою територію в разі поразок, а і для підготовки нових операцій. Зв'язок повстанських загонів з сусідніми країнами було відмічено і в секретних звітах ВЧК. У звіті під номером 275/№ 78 (134) (6 вересня 1921 р.) міститься така інформація: «Волинська губернія. У Старокостянтинівському повіті під впливом чуток про війну з Польщею та Румунією селяни затримують здачу продподатку». Схожі відомості, знову ж по Волині, є і в звіті № 278/№ 91 (147) (21 вересня 1921 р.): «В Коростенському повіті розповсюджуються чутки про війну з Польщею. В Житомирському повіті посилилась агітація укапістів»<sup>93</sup>.

Спільною рисою, що сприяла спаду селянського опору на всій території України протягом 1921 року, була здача ватажків окремих повстанських загонів більшовикам, процедура якої відбувалася на підставі амністії, оголошеної V Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1921 року. Хоча спочатку амністія не змогла суттєво змінити ситуацію на фронті протистояння з більшовиками, але в другій половині 1921 року процес здачі повстанців спостерігається у всіх губерніях України. Лише до кінця

---

<sup>91</sup> Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. В 4-х т. – С. 417-429.

<sup>92</sup> Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – С. 341.

<sup>93</sup> Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. В 4-х т. – С. 495-498.

---



літа амністією скористалися до 10 тисяч повстанців. В секретних звітах ВЧК за 1921 рік з цього приводу теж можна знайти багато матеріалів. Такі дані є у звіті № 268/№ 67 (123) (24 серпня): «Кременчуцька губернія... В Чигиринському районі здача бандитів Холодного Яру продовжується»; у звіті № 279/№ 95 (24-25 вересня): «Кременчуцька губернія... В результаті переговорів здалися отаман Дегтярь, ватажок Фоменко і ряд бандитів»; у звіті № 282/№ 105 (160) (4 жовтня): «Донецька губернія. В районі Лимана банда Шнипка веде переговори про здачу. Банда Сироватського здала багато зброї»; звіті № 284/№ 110 (165) (8-9 жовтня): «В Подільське губчека з'явився начальник штабу правобережної групи повстанських військ Горба, який здав зброю і заявив, що переходить на бік Радянської влади... Донецька губернія. В районі Лимана бувшим бандитом Сироватським разом з уповноваженим ДГЧК ведуться переговори з бандою Донченка і Корсуня про здачу... Полтавська губернія. У Костянтинівському повіті здалася банда Матвеєнко – Мусеєнко на чолі з отаманом, бувшим корнетом Матвеєнко, що обіцяє перевести на сторону Радвлади до 100 бандитів»<sup>94</sup>.

Аналізуючи події 1919-1921 рр., більшовики зазначали: «Бандитизм на Україні в основі поділяється на дві крупні течії. Перша – Правобережжя з петлюрівським відтінком на території Подільської, Київської, Волинської та Кременчуцької губерній. Друга – махновська, на території Донбасу, Катеринославської, Таврійської та південної частини Харківської губерній. Крім цих двох основних течій, існує ще величезна кількість дрібних банд і отаманів, переслідуючи грабіжницькі інтереси, які в зручний момент приєднуються до тієї чи іншої течії бандитизму. Осторонь стоїть бандитизм в Одеській губернії і частині Миколаївської, який живиться німецькими колоністами і має почасти петлюрівський відтінок»<sup>95</sup>. При всій своїй схематичності наведений документ відображає в цілому територіальне розмежування сфер панування основних політичних течій в селянському антикомуністичному повстанському русі в Україні.

Відсутність спільної платформи для більшості політичних сил, прагнення кожної політичної партії висувати на перший план власні завдання, розколи практично в кожній політичній партії, відсутність серйозного політичного досвіду призвело, зокрема, до того, що більшість політичних противників КП(б)У не спромоглися створити таку кількість своїх повстанських загонів та залучити до них таку кількість селянства,

<sup>94</sup> Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. В 4-х т. – С. 490-505.

<sup>95</sup> Эйдеман Р. Гражданская война на Украине. – С. 10.

---

щоб мати помітну питому вагу серед загальної маси селянських антикомуністичних повстанських загонів.

Отже, 1921 рік став роком згортання масового селянського повстанського антикомуністичного руху на Україні; він порівняно з попередніми роками не вніс нічого суттєво нового у повстанство. Аналіз історичних джерел дає можливість зробити висновки і про те, що становлення радянської влади в Україні в контексті подій, пов'язаних з повстанським рухом селянства напередодні та на початку непу, виглядає дещо по-іншому, ніж даний процес в офіційній радянській історіографії. В значній мірі взаємостосунки між запроваджуваним більшовиками тоталітаризмом в Україні та селянством, що досить активно реагувало на такі інновації, формувалися під впливом реальної політики радянської влади на селі. Ця політика була пов'язана не стільки з потребою залякати «експлуататорські класи» на селі, як була демонстративним актом ствердження державного порядку через репресії та реквізиції.

### 1.3. ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ТА СОЦІАЛЬНА СВІДОМІСТЬ СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ГОСПОДАРСЬКОЇ КРИЗИ ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ

Серед документів, які характеризують роки, що безпосередньо передували непу, значна кількість присвячена розмаїттю політичних думок, настроїв, почуттів, які відображали внутрішній стан українських селян. Формувалася палітра політичних настроїв об'єктивними умовами, в яких опинилося українське село, і на пряму було пов'язане з тим фактом, що Україна у 1919 – 1921 роках являла собою театр воєнних дій, на якому все більше розгортався «селянський національно-соціалістичний визвольний рух» (за А. Граціозі). Не визиває сумніву і антибільшовицький характер цього руху, адже саме заперечення більшовиками одвічного права людини на володіння і розпорядження землею та засобами виробництва, відкидання принципів ринкової економіки і вільної торгівлі змушували селянство з такою завзятістю виступати проти радянського уряду.

Вже з самого початку появи на політичній арені України РКП(б), ще до відкритого збройного протистояння, українське селянство відчуло на собі справжні наміри радянської влади, яка ,афішуючи популістські гасла, на ділі проводила антиселянську політику. Не коректне ставлення до потреб сільськогосподарського виробника, незграбна антинаціональна політика настроїла проти більшовиків навіть ті прошарки села, які за всіма соціальними ознаками повинні були стати її опорою. Грабіжницька політика більшовиків, терор ВУЧК, знищення добробуту українських селян шляхом реквізицій та продрозверстки – ось неповне перерахування елементів тогочасної сільської дійсності, в умовах якої формувалися політичні настрої.

Незважаючи на загальне антибільшовицьке спрямування селянського опору, що виявлялося у гаслах, вимогах та програмах, які наполегливо виступали проти засад «воєнно-комуністичної» політики радянської влади як неприйнятних для українського селянства, політичні настрої, на думку автора, не були об'єднані та однорідні. Скоріше, мова може йти про певний набір політичних уподобань, що з'являлися відповідно до ситуації, зв'язаних в єдине ціле соціально-економічним характером антибільшовицького селянського руху. Я. Яковлев, проводячи аналіз у 1919 році антибільшовицького селянського руху в Україні, прийшов до висновку, що в його основі лежать індивідуалістична свідомість і міцні анархічні тенденції<sup>96</sup>.

<sup>96</sup> Верстюк В. Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. – С. 121.

---

Основним фактором у 1919 – 1920 рр., що впливав на формування політичних настроїв українського селянства, стає повстанський рух, в якому приймала участь найбільш політично поляризована селянська маса. При цьому для дуже багатьох повстанських загонів характерне не досить чітке вираження своїх політичних поглядів, що пояснюється не досить високим культурно-освітнім рівнем селянства. Також слід брати до уваги і такий аспект, що в тогочасних умовах хаосу і частих змін влад майже повністю порушився зв'язок між селом і містом, а суспільство як цілісний організм фактично перестало існувати, розпавшись на самоізолювані одиниці. Більшовики розуміючи цю тенденцію, по-своєму почали працювати над її виправленням, про що свідчать характерні документи тієї пори. Так в інструкції Народного Комісаріату робітничо-селянської інспекції в УСРР «Про проведення продовольчої агітації» /травень 1920 р./ зазначалось: «Перед нами стоїть творче завдання розбити скелю відчуженості і недовір'я, яку у своїй масі має селянин до міста»<sup>97</sup>.

Політичні настрої українського селянства, що формувалися під дією повстанського руху, беручи за критерій їхню політичну орієнтацію, можна в цілому розділити на три групи: «уенерівські» (співчуваючі Директорії УНР), «анархо-махновські» (прибічники махновщини), а також ті, що не мали чітко визначеного політичного забарвлення, особливо яскравим проявом якого стала «отаманщина». Поділ політичних настроїв селян України, за ініціюючим їх зовнішнім фактором, на три групи хоч і є, певною мірою, умовний, але об'єктивно відображає реальний ступінь впливу політичних опонентів більшовиків на селянську масу.

Певним винятком може слугувати «Східна Українська Повстанська армія» «боротьбистів», що хоча і була ліквідована більшовиками ще у грудні 1918 року, але залишки якої теж певною мірою впливали на політичну ситуацію. А. Граціози так оцінює цей реальний політичний вплив «боротьбистів» в цілому по Україні: «Це був вплив, який не зміг перейти в реальну здатність керувати. Крім загальних перепон, боротьбистам стали на заваді обмеженість як чисельна, так і якісна, їхніх кадрів, а також перепони, які створювала їхня ж ідеологія»<sup>98</sup>.

Більш детальний та об'єктивний поділ в межах перших двох груп є проблематичний тому, що відрізнити повстанські загони УПСР і УСДРП на практиці достатньо складно, оскільки і одних і інших єднало, окрім програмних документів цих партій, і те, що вони виступали за «владу УНР під проводом Директорії». Подібна ситуація створилася і стосовно «махновщини»: Частина повстанських загонів відносила себе і до

---

<sup>97</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 352. – Оп. 1. – Спр. 2. – С. 62.

<sup>98</sup> Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине. 1918 – 1919 гг. – С. 97.

«анархістів», і до «махновців», не проводячи між цими термінами різниці та єднаючись навколо особи Махна, тоді як спільним між анархізмом і махновщиною внаслідок не сприйняття селянством ідей як анархо-комунізму, так і ідей комунізму було лише не прийняття ними політики «воєнного комунізму».

Значною мірою, політичним настроям селянства, що формувалися у межах вище означених трьох груп, були притаманні певні політичні коливання. В. Горак висловився з цього приводу так: «Селянському повстанству 1918 – 1921 рр. був притаманний яскравий динамізм розвитку, який, зокрема, знайшов свій вираз у неодноразових змінах політичної орієнтації»<sup>99</sup>. Розмаїття політичних коливань на селі, їх можливого антибільшовицького спрямування, було викликане неузгодженістю, а іноді і відкритою конфронтацією, різноманітних політичних сил, що видно з наказу № 48, оголошеному Всеукраїнським Революційним Комітетом /квітень 1919 р./, в якому містився заклик до повстанських антикомуністичних загонів УПСР та УСДРП (незалежних) вести боротьбу не тільки з «окупаційним урядом Раковського» і одночасно за створення незалежної Української Соціалістичної Республіки, але й з представниками «зрадницької Директорії, яка веде перговори з імперіалістами»<sup>100</sup>.

Незважаючи на значну соціальну еластичність політичних поглядів представників різних соціальних груп і прошарків українського села, всім їм були притаманні і спільні риси. Так у зверненні членів наради повітових повстанських комітетів, яка відбулася в Умані у червні 1919 року під егідою Всеукраїнського Революційного Комітету, говорилося: «Повстанці повинні бути господарями на своїй землі. Влада повинна належати партіям, які представляють інтереси трудового народу. В подальшому влада повинна перейти до обранців народу»<sup>101</sup>. Як видно з цього звернення, основоположними елементами, навколо яких відбувалось розгортання політичних настроїв селянства у 1919 – 1921 рр., стають земельне питання та питання про владу.

Найбільш конкретних форм політичні настрої антибільшовицького спрямування набувають у місцях активних дій махновського повстанства. Махновщина – це чи не найбільш розвинена у соціальному і політичному відношеннях течія селянського повстанського руху, представники якого цілком ототожнювали себе з революцією, виступало проти політики «воєнного-комунізму», втручання держави (чи то української

<sup>99</sup> Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). – С. 4.

<sup>100</sup> Верстюк В. Ф. Становлення радянської влади. – С. 170.

<sup>101</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 254. – С. 126.

---

національної, чи то більшовицької) у справи селян, націоналізації землі і зі повернення її селянам, заборону її купівлі продажу, відміну податків з селянства до державного бюджету, збереження економічної свободи селянства, вільного ринку.

Яскравим прикладом привабливості для селян програми «махновців» є «Глухівська повстанська республіка», що виникла у Глухівському повіті Чернігівської губернії. Її особливістю було те, що на першому етапі свого існування, з 1919 до першої половини 1920 рр., вона частково мала анархістське забарвлення, але з часом набула більш чітких рис «махновської течії». Повстанці «Глухівської республіки», оцінюючи на з'їзді бойових дружин у с. Ярославець /22-23 грудня 1919 р./ тогочасні події в українському селі, висловлювались так: «Робітничо-селянська влада з приходом в Україну не змінила, та і не могла змінити, як і всяка влада, своєї зрадницької політики по відношенню до селянства». Ще більш ультимативно і по «махновському» виглядає заключна резолюція з'їзду у с. Ярославець, в якій зазначалось: «Не визнавати ніякої політичної партії як можновладців, вимагати повної автономії України. Влада повинна належати Радам, а не комуністам чи якій іншій партії. Вимагати повних політичних прав для селян»<sup>102</sup>.

Іншою була ситуація у місцях активної діяльності повстанських загонів, які не мали певного політичного забарвлення, і які, до того ж, становили більшість серед повстанських формувань – близько 58 %. Політичні настрої, що виникали на територіях контрольованих такими загонами, напряму залежали від рівня політичної свідомості таких повстанців, які, в першу чергу, об'єднувались не яким-небудь політичним гаслом, а особистим авторитетом ватажка. Рівень політичної свідомості таких повстанців був у край низьким і мав свої певні особливості. Вони з готовністю підтримували гасла «мир – хатам, війна – палацам», «земля – селянам», проте зовсім не сприймали комуністичних ідей більшовиків – знищення приватної власності, націоналізації землі, створення комун, войовничого атеїзму тощо. Внаслідок політичної неграмотності вони стали творцями парадоксальної ситуації втіленої у гаслі: «За більшовиків, але проти комуністів»<sup>103</sup>.

В подальшому, вище згадувана політична сентенція, була перетворена представниками повстанського руху без певного політичного забарвлення у дещо іншу ідею: «Вся влада – радам, але без комуністів і комун». Пояснювалось це перетворення тим, що повстанці вірили у те, що мовляв «землю у 1918 році дала партія більшовиків, а в 1919 прийшла

---

<sup>102</sup> Державний архів Чернігівської області. – Фонд Р-593. – Оп. 1. – Спр. 1016. – С. 77-80.

<sup>103</sup> Итоги десятилетия Советской власти в цифрах. 1917–1927. – С. 165.

---

інша партія – комуністів, яка забрала цю землю, насаджує комуни і проводить реквізиції»<sup>104</sup>. Таким чином, підтримуючи ідею боротьби з комунікацією села та державою яка її ініціювала, переважна більшість українських повстанців, яких більше хвилювало питання соціально-економічного характеру, що безпосередньо впливали на їхнє матеріальне становище, мала намір добиватись встановлення «своєї» влади лише в рідному селі.

Взагалі, на ідеології селянського опору без певної політичної орієнтації, яскраво відбилосся протистояння міста і села. На відношення українського села до міста впливали такі фактори, як неукраїнський характер міста, волюнтаристський підхід продзаготівельних походів міста на село, «злість, ненависть і заздрість (за більш, як здавалося селянам, легким життям)... стремління зайняти «свою – єдино можливу нішу» в цьому міському – «легкому», як багатьом здавалося, на перший погляд, житті. Стремління це зумовлене і інстинктом самозбереження і бажанням «посмакувати всі принади міської цивілізації»<sup>105</sup>.

Таким чином, для повстанських загонів, які не мали більш-менш сталої політичної орієнтації, були характерними політичні настрої, сформовані під впливом есерівської ідеології – як слушно вказує А. Граціозі «найпопулярнішої ідеології в роки громадянської війни»<sup>106</sup>. Однак при цьому селянство України з досить значною насторогою віднеслось до всіх партій, в тому числі і есерівської. Це ставлення було спричинене тим, що формування політичних настроїв майже у всіх регіонах України супроводжувалось деструктивно-бунтарським рухом маргіналізованих селянських мас, стрижнем якого була боротьба не за щось конкретне, а за право «забрати своє» будь-якими методами.

Пропаганда насильницьких методів була притаманна усім політичним силам, що у той час намагалися досягнути політичну ситуацію в Україні. Ось тільки одна із прокламацій такого роду, представлена у відомостях інформвідділу Олександрійського повітового виконкому Кременчуцької губернії /1920 р./: «Брати-селяни! Піднімайтеся зі зброєю в руках і розправляйтесь як потрібно з комуністами»<sup>107</sup>. В даному випадку політичні настрої, окрім ідеї антибільшовизму опредмеченій у прокламації, їх войовничий характер, на пряму пов'язані з відсутністю модернової ідеології в житті українського аграрного суспільства, його відсталістю в освітньому, культурному, політичному тощо аспектах.

<sup>104</sup> Граціозі А. Большевики и крестьяне на Украине. 1918 – 1919 гг. – С. 161.

<sup>105</sup> Телицын В. Л. Русская революция 1917 года: деревня против города или перманентная война. – С. 348.

<sup>106</sup> Граціозі А. Большевики и крестьяне на Украине. 1918–1919 гг. – С. 161.

<sup>107</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 5. – Оп. 1. – Спр. 205. – С. 1.

---

Популізм, замішаний на революційному радикалізмі, став фактично найпоширенішою ідеологією в архаїзованому, законсервованому, з низькою агрономічною культурою, українському селі переднепівської доби. Але лише «низькою агрономічною культурою» неможливо пояснити жахи терору озлобленого селянства, що, наприклад, виражався у застосуванні «комуністичного супу», який «готувався» з заживо зварених євреїв, що підкріплялося гаслами на зразок: «Геть жидівську комуну і комісарів!», «Бий жидів, рятуй Україну»<sup>108</sup>; або супутні «комуністичному супу» випадки, зафіксовані НКВС, наприклад, здирання заживо шкіри<sup>109</sup>.

Окрім боротьби з комуністами та пропаганди насильницьких методів загальною тенденцією, що була притаманна усім системоутворюючим факторам, присутнім у політичних настроях українських селян потрібно зазначити ідеологічну невизначеність і неоднотайність. Один з діячів УСДРП П. Феденко писав з цього приводу: «Маючи в своїй основі селянську масу, яка повстала, насамперед, проти іноземного економічного визиску, рухцей має спільним гаслом «Самостійна Україна», але устрій цієї України не всі собі однаково уявляли»<sup>110</sup>. Політичні настрої селянства, протягом 1919 – 1921 рр., скоріше були відображенням різноманітних історичних, національних та економічних традицій регіонів України, що відбивалися у відмінностях між особистими якостями та біографіями отаманів і селянських лідерів, які будучи, у своїй більшості, культурно обмежені не могли не впливати і на своє оточення.

Фактично, таку ситуацію можна спостерігати аж до листопада 1921 року. Навіть у період найбільшого розмаху повстанського антибільшовицького руху політичні настрої, що формувалися під його впливом, маючи загальне антибільшовицьке спрямування, базувались на аморфному наборі розрізнених гасел, які висувались залежно від ситуації. «Основна маса селянства, – на думку В.П. Булдакова, – реагувала не на партії як такі, а на вигідні їм, або відповідно інтерпретовані гасла, їхня соціальна боротьба розвивалась в неполітичному вимірі»<sup>111</sup>. Поряд з цим, досить відомий і той факт, що в основі політичних настроїв українських селян лежало невдоволення окупаційною, чужою для українців владою, яка зневажала їх національні почуття, була байдужою до їх соціальних прагнень та спричиняла їх антикомуністичну спрямованість.

Умови, в яких існувала селянська більшість напередодні непу, породжували феномен такої суспільної свідомості, сформованої в довготривалому соціальному конфлікті, яка вимагала від більшовиків

---

<sup>108</sup> Кузнецов С. Вера и обрядность в хозяйственной деятельности русского крестьянства. – С. 325.

<sup>109</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 5. – Оп. 1. – Спр. 289. – С. 62.

<sup>110</sup> Іваненко В. В., Голуб А.І. Нестор Махно очима українських соціалістів вигнанців. – С. 53.

<sup>111</sup> Булдаков В. П. Красная смута. – С. 106.

---



будувати свою політичну діяльність за найбільш простими і доступними для сприйняття ідеологічними зразками. В першу чергу, більшовизм виявляв себе у культурі з яскраво вираженою силою волі та рішучості лідера-вождя, що, цілком-природно, призводило до неприязні між більшовиками та селянами і змушувало більшовиків відчувати себе групою завойовників. Звідси походили і політичні погляди, що постійно штовхали їх на конфронтацію з селянським загалом. «Але оскільки політика має справу насамперед з масою людей, – вказує М. Хевеші, – вона повинна рахуватися з тими імпульсами, що штовхають їх до тієї чи іншої поведінки, і тому політика не може бути окреслено-обмежена чисто раціональним, просвітницьким підходом до поведінки мас»<sup>112</sup>.

Загальний ідеологічний фон переднепівського періоду, який, не виключаючи глибинних протиріч у самому більшовизмі, дозволяв певну еволюцію різноманітних політичних стратегій, був відправною точкою для різного типу психологічних інновацій в середині більшовицького керівництва. Часто, хоча і не завжди, воно розглядало жорстоку боротьбу з населенням України, яке вони завжди мріяли звільнити від імперського рабства, як особисту трагедію, і це протиріччя, поряд з іншими, породжувало у більшовиків сильну психологічну нестійкість, що відображалось, насамперед, у коливаннях політичного курсу. Звідси, на думку того ж А. Граціозі, походила й ідея непу. Схожу думку висловила О. І. Ганжа: «Таким чином, політика партійної верхівки щодо селянства коливалась між двома протилежностями». Це положення вона пояснює тим, що з одного боку керівництво партії розуміло нагальну необхідність кількісно збільшити загін сільських комуністів, оскільки це був надійний шлях до контролю над селом, а з іншого – намагалось не допустити скільки-небудь реального впливу цього загону на політику партії, особливо в селянському питанні<sup>113</sup>.

Соціальна політика більшовиків, в першу чергу, була спрямована на досягнення суто доктринальних положень, які суперечили традиційному розумінню сутності суспільних відносин селянством, на фоні якого в цілому завжди рельєфно виділялось заможне селянство, яке було осередком та репрезентом української індивідуальності. Само воно в часи революції та громадянської війни політизувалось в найбільшій мірі. Його політизація була, насамперед, пов'язана з розумінням національної приналежності, а також тієї ролі, яку відігравало в перебігу суспільно-політичних процесів того часу саме селянство. Ця політизація носила зародки ментальності нового типу і не пов'язувалась з марксистською

<sup>112</sup> Хевеші М. Політика и психология масс. – С. 32.

<sup>113</sup> Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – С. 77.

---

теорією суспільної свідомості еволюції мас, а була, насамперед, виплекана українською народною традицією та історією, культурним зростанням нації і, нарешті, подіями української революції 1917-1919 рр.

Політичні настрої та соціальна свідомість селянства в умовах політичної та господарської кризи початку 1920-х років формувались під впливом декількох основних факторів – вже згаданого вище селянського повстанського руху та нестійкого політичного курсу більшовиків. Відтак, не можна не згадати структури комуністичної партії на селі та селянських організацій і політичних об'єднань, що з'явилися у дореволюційний період та за часів громадянської війни і, значною мірою, контрольованих більшовиками. Ці селянські організації і політичні об'єднання напередодні непу набули не абиякого значення, і вплив яких на селі був неодноразово фіксований радянськими державними органами. Наприклад у звітних документах органів ОДПУ, присвяченим політнастроєм та ставленню селян до радянської влади, основний зміст зводиться до наступного: «Зосереджена увага селян на посівній кампанії й допомога, яка надається їм державою, створюють, у порівнянні з минулим звітним періодом, більш стійкий настрій селянства. Відношення селян до радвлади, за винятком куркулів, в більшій мірі сприятливе»<sup>114</sup>.

Незважаючи на загальне антибільшовицьке спрямування селянського опору, що виявлялося у гаслах, вимогах та програмах, які наполегливо виступали проти засад «воєнно-комуністичної» політики радянської влади як неприйнятних для українського селянства, більшовики розпочинають боротьбу за всі відомі і функціонуючі селянські організації, що за умови їх контрольованості, допомогли б їм змінити ситуацію на селі. Аналізуючи це питання, Г. Шевчук писав: «Той, хто мав у своїх руках фундаментальні важелі, той володів ситуацією і мав основоположний вплив на економіку і політику українського села»<sup>115</sup>.

Напередодні непу існувало декілька груп селянських організацій. За запропонованою І. Кривко та С. Ляхом класифікацією селянські організації та політичні об'єднання можна умовно поділити на три групи:

1. Традиційні інститути селянського самоврядування – громада.
2. Організації, що виникли в ході революційної, політичної або економічної боротьби самостійно чи з ініціативи представників національних і загальноросійських опозиційних партій – селянський союз, селянські ради.

---

<sup>114</sup> Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. В 4-х т. – С. 126.

<sup>115</sup> Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. – С. 37

3. Організації, створені владою – земельні комітети, комітети взаємодопомоги, комітети незаможних селян<sup>116</sup>.

Традиційною формою селянського самоврядування в Україні були громади, що виконували функції адміністративно-поземельного інституту, і в діяльності яких проявлялися політичні цінності українського селянства. Не випадково сучасна наука характеризує їх як демократичні організації всього селянства, що повністю відповідали його інтересам. Саме тому, – на думку С.І. Дровозюка, – що земельні громади не могли стати інструментом примусової колективізації, вони були знищені<sup>117</sup>.

Громади були власниками землі і тому радянська влада намагалася інтегрувати їх до своєї структури. Остаточна така інтеграція відбулася в період прийняття земельного кодексу України у листопаді 1922 року. Земельні громади охоплювали від 96 до 98 % сільського населення: такий великий відсоток членства селян у земгромадах був проявом тоталітаризму у керівництві аграрними відносинами. На думку Ю. Котляра, значення земельних громад для більшовиків полягало в наступному: «Земельна громада виступала як структура, що нав'язувалась селянам державою згори, і оскільки вона була обов'язковою, вона просто не могла охоплювати меншої кількості селян»<sup>118</sup>.

Відчуваючи свою силу, громади намагалися повернути собі свої функції в повному обсязі, зокрема, роль низових органів влади. Це призвело до протистояння їх з радами, причому іноді досить успішного. Сприяли цьому протистоянню і незалежні селянські військові формування, що у звітах партійних органів та НКВС називалися просто бандами. Свідченням такого протистояння може слугувати звіт Наркомату внутрішніх справ «Про стан роботи відділів управління України на 1 січня 1921 року», в якому говориться: «Якщо в минулому робота повітового та сільського апарату, а не рідко і волосного, постійно зривалась завдяки безкінечним нальотам банд, якщо в минулому постійно потрібно було замінювати нормальні органи влади ревкомаами, а мирну роботу радвлadı вести зі зброєю в руках, то тепер є можливість мирної систематичної роботи»<sup>119</sup>.

Серед засобів впливу, що мали забезпечити реформування свідомості українського селянина, особливе місце посідали такі, що стосувалися політичної сфери суспільного життя. Одним з найголовніших напрямків в системі політичних заходів радянської влади на селі було

<sup>116</sup> Кривко І. Селянські організації в Україні у першій чверті ХХ ст. – С. 252.

<sup>117</sup> Дровозюк С. І. Політична культура українського селянства 20-30-х рр.. ХХ ст.: до історіографії питання. – С. 256.

<sup>118</sup> Котляр Ю. В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.). – С. 162.

<sup>119</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 355. – С. 5.

---

створення організацій безземельних і малоземельних селян, які повинні були направити його соціальну енергію в потрібне радянському керівництві русло. Тому поряд з радами в селах України в 20-ті рр. існували комітети незаможних селян, ініціатива організації яких належала голові РНК УСРР Х. Раковському. Комнезами в квітні 1921 року за рішенням ВУЦВК були проголошені «організаціями державного значення», чому в певній мірі сприяло те, що більшовики зовсім не мали коріння на селі і з допомогою комнезамів прагнули до поглиблення соціальної напруженості на селі методом «розкуркулення». В. Калініченко зазначив з цього приводу, що комнезами відбирали у сільських рад частину владних функцій і протиставляли їм себе, що призводило до своєрідного двовладдя. Вчений обґрунтовує думку про те, що орієнтація більшовиків і органів радянської влади передусім на бідняків, багато з яких залишалися бідняками внаслідок свого ледарства і безталанності, упереджене ставлення до заможних селян вело до розколювання села, створення в ньому соціальної напруженості<sup>120</sup>.

За першим законом про КНС від 9 травня 1920 року на них покладалась роль не лише сприяння, а навіть контролю за діяльністю рад. У свою чергу, повітовим виконкомам, де позиції більшовиків були досить міцними, надавалось право корегування складу комнезамів<sup>121</sup>. Позиція, яку займало партійно-радянське керівництво УСРР по відношенню до комнезамів, яскраво відбилася в тезах «З виробничої пропаганди для політичних робітників» Наркомзему УСРР, виданими в 1921 р. В пункті 2 згаданих тез вказувалось: «В даний момент, коли процес розмежування українського села ще не закінчений, особливо необхідна сама широка участь комнезамів у виробництві сільськогосподарських продуктів, при цьому всі господарські ресурси середняка і заможної частини селянства повинні бути використані комнезамами з таким розрахунком, щоб, не руйнуючи господарської міцності середняка, взяти в свої руки економічну диктатуру на селі»<sup>122</sup>.

Одним з важливих завдань, поставлених перед представниками КНС, було обмежене представництво заможного селянства в органах влади. Останнє, проте, намагалося пройти до місцевих органів влади всіма доступними засобами, найпоширенішим з яких була легальна агітація під час передвиборчих кампаній.

З 1,4 млн. членів КНС протягом 1921-1922 рр. до колективних господарств вступили лише 70 тис. Про ідеологічне неблагополуччя в

---

<sup>120</sup> Калініченко В. В. Історія України. – С. 221.

<sup>121</sup> Мельник О. Боротьба за владу на селі в 1920-1925 рр.: сільські Ради проти комнезамів. – С. 35.

<sup>122</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 1074. – С. 43.

---

самих КНС свідчать і постійні чистки комнезамів. «В області керівництва КНС місцями була проведена робота з політичної підготовки їх до перевиборів в ради, з цією ж метою проводились часткові чистки складу КНС»<sup>123</sup>. Таким чином, було виконано бажання більшовиків щодо зменшення домінування опосередкованого впливу заможного селянства в Радах та КНС. З 1 вересня 1921 року по квітень 1922 р. проводилась перша чистка КНС, в результаті якої було виключено 365 тис. членів, а в другій половині 1922 р., під час другої чистки – ще 112 тис. членів<sup>124</sup>.

Конкуренція за реалізацію влади між сільрадами та КНС створювала потенційну загрозу для існуючого режиму, оскільки весь час дестабілізувала ситуацію на селі. В основі цього явища лежала стійка ментальна уява про те, що при вирішенні загальних справ на селі вирішальний голос повинні мати більш заможні селяни, оскільки їх заможність і є очевидною ознакою вміння обирати правильний шлях до вирішення складних проблем. Тому радянська влада намагалась всіляко підтримувати незаможників. У своєму виступі на 2-му Всеукраїнському з'їзді комнезамів (21 лютого 1922 р.) заступник наркома землеробства М. Качинський наголошував: «Незаможне селянство повинно прийняти саму активну участь у сільськогосподарській кооперації. Якщо кожний незаможник прийме участь у сільськогосподарській кооперації і якщо кожний, хто приїде на наступний з'їзд незаможників, покаже мандат, що він – член правління кооперації, ... то, значить, ми блискуче виконали поставлені задачі, так як ви, незаможні, виконали їх на фронті політичної боротьби»<sup>125</sup>.

Аналізуючи дані про склад переобраних в 1922 році сільвиконкомів, можна зробити висновок, що більшовики енергійно намагалися виправити ситуацію на свою користь за допомогою збільшення відсотку комуністів у системі виконавчої вертикалі, особливо в ланці сільвиконком-волвиконком-повітвиконкомів, що забезпечувало більш щільний контроль як за селянськими радами, так і за КНС: у волосних виконкомах налічувалось робітників – 12,2 %, селян – 80 %, службовців – 7,8 %, з котрих 50,5 % були комуністи і, відповідно, 49,5 % - безпартійні; в повітвиконкомах робітників – 56 %, селян – 29 %, службовців – 25 %, серед них комуністів – 85 % і безпартійних – 15 %<sup>126</sup>. Значна частка комуністів в структурі виконавчої влади була викликана необхідністю мати дійсно ефективні важелі в достатньо деполітизованому селі, яке на початку 20-х років було малоприсадибним для започаткування такого

<sup>123</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 290. – Оп. 1. – Спр. 127. – С. 9.

<sup>124</sup> Опора партії на селі. – С. 59.

<sup>125</sup> Качинский В. М. Доклад о сельскохозяйственной кооперации. – С. 61.

<sup>126</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 1074. – С. 8.

---

соціального експерименту, що привів би село до відповідності ментально-психологічному ідеалу більшовизму.

Розуміючи неможливість нормального функціонування державних органів на селі, більшовики, коливаючись між двома протилежностями, намагалися кількісно збільшити загін сільських комуністів. Всього, за даними Всеросійського перепису комуністів 1922 року, в Україні нараховувалось 1 412 сільських партосередків, в яких перебувало приблизно 12 тисяч членів та кандидатів<sup>127</sup>. Наведені цифри до 1924 року відчутно змінилися, так як кількість сільських комуністів зросла до 16127 осіб.

У тому ж 1922 році на село на той чи інший термін було відряджено 70 тисяч робітників, що мали активізувати ідеологічне та політичне протистояння різних соціально-економічних прошарків селянства. Ця кампанія розглядалась як одна з передумов підготовки підґрунтя для перетворення українського селянина на свідомого послідовника пролетарської культури. Масова пролетарська культура на селі повинна була ґрунтуватися на повазі до проголошених комуністами марксистсько-ленінських догм, а не на дотриманні традиційних морально-етичних норм минулого. «Маючи свою власність і надіючись її збільшити, – писав М. Бухарін, – селянин має всім відому повагу і довіру до більш великих власників, і відповідно – буржуа. Тому він не навчиться ненавидіти багатіїв тією ненавистю, що її мають робітники»<sup>128</sup>.

У відповідь основна селянська маса, відділяючи в своєму уявленні та симпатіях партію більшовиків в цілому, нехтувала та зневажала місцевих її представників. Значною мірою це було обумовлено тим, що діяльність як сільських комуністів, так і партійних органів фактично була відірвана від селянської дійсності. Це не заважало місцевим представникам партії використовувати радикальні заходи у стосунках з односельцями, мотивуючи свої вчинки тим, що «тут, в Україні, боротьба більш загострена, тому скоріше потрібно задушити шепіт контрреволюції»<sup>129</sup>.

Отже, підсумовуючи вище сказане, маємо зазначити, що політична ситуація в українському селі була досить напружена. Формувалася палітра політичних настроїв об'єктивними умовами, в яких опинилося українське село, і на пряму було пов'язане з тим фактом, що Україна у 1919 – 1921 роках являла собою театр воєнних дій, на якому все більше розгортався селянський національно-соціалістичний визвольний рух. Незважаючи на загальне антибільшовицьке спрямування селянського руху, заснованого на

---

<sup>127</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 1068. – С. 78.

<sup>128</sup> Андреев В. Что необходимо деревне? – С. 15.

<sup>129</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 5. – Оп. 1. – Спр. 66. – С. 155.

---

засадах протистояння «воєнно-комуністичній» політиці радянської влади як неприйнятної для українського селянства, політичні настрої, на думку автора, не були об'єднані та однорідні. Полярним по відношенню до організацій, зв'язаних з селянським визвольним рухом, виступали структури комуністичної партії на селі. Перебравши на себе всі керівні функції в державі, більшовицька партія сформувала надзвичайно розгалужений апарат, що тримав під контролем усі сторони суспільного життя на селі, що означало концентрацію всієї влади на селі в сільських партійних комітетах. Не визнаючи переважної кількості більшовицьких ідей та політичних устремлінь, селянство саме закривало собі дорогу до комуністичних структур. Але навіть тоді, коли незначна кількість селян вступала в партію, їх традиційна психологія вступала у протиріччя з більшовицькою демагогією. В країні, де більшість населення складала селяни, це було дуже небезпечно для ЦК РКП(б), який з самого початку взяв курс на встановлення тоталітарного ладу, оскільки тоді з-під його контролю випадала більшість громадян країни.

---

## РОЗДІЛ 2. ВЛАДА І СЕЛЯНСТВО В ПЕРІОД НЕПУ

### 2.1. НЕП ЯК СПОСІБ НАЛАГОДЖЕННЯ ГОСПОДАРЧОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО ДІАЛОГУ З СЕЛЯНСТВОМ

З огляду на політичну, економічну та культурну перспективу більшовицька влада на початку 1920-х рр. знаходилась під загрозою її ліквідації. Після припинення громадянської війни на 1921 рік матеріальні збитки України становили 12 млрд. крб. У порівнянні з 1912 роком питома вага української промислової продукції становила 23,8 %, а у 1921 – лише 14 % від загальноросійської. З 10773 підприємств, що існували в Україні, функціонувало лише 4060<sup>130</sup>. Сільське господарство України перебувало в ще гіршому становищі. Посівні площі у 1920-му, порівнюючи з 1913 роком, скоротилися з 19641 тис. десятин до 16721 тис. За цей же час помітно погіршилося забезпечення селянства сільськогосподарським реманентом – у 1920 році вони були забезпечені плугами, культиваторами та залізними боронами тільки на 3,5 %, а зношеність реманенту досягала 70 %. Не краща ситуація була і у забезпеченні селян тягловою силою – поголів'я коней скоротилося на 8,5 % і вони майже скрізь витіснялися волами<sup>131</sup>. Скорочення посівів, несприятливі погодні умови, відсутність достатньої кількості тяглової сили призводили до відчутного скорочення валових зборів зерна та інших видів сільськогосподарської продукції. У порівнянні з 1913 роком кількість валового збору зерна зменшилась з 950 млн. пудів до 513,5 млн. у 1920-му<sup>132</sup>.

В Україні панували політична та економічна криза, масштаби якої змушували більшовиків призупинити комуністичний похід на українське село, так як саме він виявився основною причиною повної економічної і політичної кризи, з якою, незважаючи на військову перемогу у громадянській війні, зіткнулися більшовики в кінці 1920 року. Виступаючи на X-му з'їзді РКП(б) (березень 1921 року), Ленін змушений був визнати необхідність подолання кризи в економіці: «Тільки взаємодомовленість з селянством може врятувати соціалістичну революцію в Росії. Треба звернути увагу на цю домовленість – договір з селянством, в основі якого лежала б заміна продрозкладки натуральним податком»<sup>133</sup>.

Бурхливий опір селянства, вирішальною мірою саме українського, суттєво скорегував теорію та ідеологію більшовизму, і привів до їх

---

<sup>130</sup> Михельс Л. Промышленность Украины в 1921-1922 гг. – С. 24-25.

<sup>131</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 582. – Оп. 1. – Спр. 76. – С. 67-69.

<sup>132</sup> Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період /1921-1929/. – С. 34.

<sup>133</sup> Ленин В. И. Доклад о замене развёрстки натуральным налогом 15 марта 1921 г. – С. 55.

---



змістовного переосмислення та реформації. Хоча ще у 1919 році В. Ленін досить радикально висловлювався на рахунок селянства: «В справі продовольчих заготівель потрібна перемога над мільйонами організаційних труднощів, які протиставляє нам кожен селянин, що має надлишки хліба – селянин, який не розуміє, що у такий час торгівля хлібом є державним злочином»<sup>134</sup>. Саме з таких думок вождя РКП(б) формувалася ідеологія та політика «воєнного комунізму».

X з'їзд РКП(б) ознаменувався ухваленням рішень, що дали можливість суттєво змінити відносини між радянською державою та селянством. 15 березня 1921 року з'їзд затвердив запропоновану ЦК РКП(б) резолюцію «Про заміну розкладки натуральним податком», що відкривала перед селянами перспективу господарчого освоєння одержаних після розорення поміщицьких маєтків, земель. Але зробити такий, безумовно, історичної ваги поворот, прийняти рішення про відмову від політики «воєнного комунізму» більшовикам було вкрай непросто.

В середовищі вищих і середніх ешелонів партійно-радянського керівництва відбувалися бурхливі дискусії. Рішення X з'їзду РКП(б), а пізніше і однойменна постанова ВЦВК, затверджена Президією ВЦВК 21 березня 1921 року, викликали незадоволення в партійному середовищі. Більш ніж показовою в цьому відношенні була позиція партійної верхівки радянської України. На відміну від інших районів, на Україні продовжувала діяти продрозкладка (декрет ВУЦВК 27 березня 1921 року)<sup>135</sup>. Ще напередодні з'їзду, обговорюючи винесені на попередній розгляд проекти документів на лютневому (1921 року) пленумі ЦК КП(б)У, що відбувався під головуванням В. Молотова, було прийнято відповідну постанову<sup>136</sup>.

X з'їзд РКП(б) давав поштовх не тільки до реорганізації економіки в державі, а й можливість (яка, на жаль, не була використана) реформування всієї радянської політичної системи. Особливо це стосувалось відносин між радянським урядом у Москві та Україною. Підписаний Х. Раковським 28 грудня 1920 року «союзний робітничо-селянський договір» між РСФРР і УСРР надавав можливість реалізувати на території України певну господарську та політичну автономію. Але подальші події вказують на те, що для більшовиків Україна була занадто цінним регіоном, що, відповідно, вимагало від них постійної уваги до українського питання. Селянське питання в цьому контексті набувало особливого значення. Українські комуністи добре розумілися на цій проблемі.

<sup>134</sup> Ленін В. И. О современном положении и ближайших задачах советской власти /4 июля 1919 г./ – С. 32.

<sup>135</sup> Лазаренко В. Село. Хліб. Гроші. – С. 54.

<sup>136</sup> Пирог А. А. НЭП: общее и особенное. – С. 344.

---

Слід зазначити, що стабільний продподаток, спочатку в натуральній, а невдовзі і в грошовій формі, у вигляді єдиного сільськогосподарського податку став серцевиною програми, що після виступу Леніна 16 червня 1921 р. на Всеросійській продовольчій нараді вперше було названо «новою економічною політикою». Незважаючи на гучні гасла, нова більшовицька економічна програма відразу відзначилась диференційованістю у підходах до різних категорій селянства, що, буцімто, повинно було підтвердити запропонований новий курс. Селяни, які на основі поданих сільськими Радами відомостей були віднесені до категорії бідних, податків державі не сплачували зовсім. І. Берхін визначив цю диференційованість наступним чином: «Своїм тягарем продподаток лягав на куркульську заможну частину села. Біднота від податку звільнялась. Середняк сплачував помірний податок»<sup>137</sup>. В подальшому, за «класичного» непу, це відкривало перед партійними керівниками на селі значний простір для різноманітних зловживань, в основі яких часто лежали суто особисті міркування, які не мали нічого спільного із економічною доцільністю.

Серед іншого, селянам надавалося право вільної реалізації надлишків, що залишались після сплати продподатку. Щоправда, спочатку передбачалось, що держава буде отримувати ці надлишки шляхом натурального товарообміну на промислові товари через кооперацію, мінаючи приватного торговця. Партійні органи на місцях досить схвально віднесли до економічних інновацій керівництва. Так, Волинський опродкомгуб навесні 1921 р. у своєму бюлетені висловився з приводу непу: «Відродження сільськогосподарської кооперації, проведення землевпорядкувальних робіт в інтересах усіх категорій селянства, дозвіл оренди земель і застосування у визначених розмірах найманої праці проводилися з метою притягнення широких мас організованого пролетаріату до радянської влади»<sup>138</sup>.

З другої половини 1922 року перегини в оподаткуванні селян, спричинені продрозкладкою, було майже повністю виправлено. Поява після врожаю 1922 року у більшості селянських господарств товарних надлишків дала можливість фактично реалізувати постанову про заміну продрозкладки продовольчим податком. Як зазначив відомий тогочасний економіст В. Г. Громан, 1922/23 господарський рік був першим нормальним роком економічного життя після восьми ненормальних років<sup>139</sup>. Запровадження натурального продовольчого податку, який був

---

<sup>137</sup> Берхін І. Б. История СССР (1917 – 1978). – С. 186.

<sup>138</sup> Державний архів Житомирської області. – Фонд Р-960. – Оп. 1. – Спр. 7. – С. 211.

<sup>139</sup> Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. – С. 72.

---

порівняно менший і фіксований за розміром на відміну від продрозкладки, свідчило про відмову від формування державного продовольчого фонду реквізиційним шляхом, а при оподаткуванні селянства державою почав здійснюватися диференційований вибіркового підхід з урахуванням стану селянських сімей. «Податок, – говорилося в доповіді Т. Кіндратьєва «Про систему єдиного сільськогосподарського натурального податку» на засіданні РНК УРСР (11 жовтня 1922 р.) – повинен якомога щільніше стимулювати розвиток виробничих сил народного і, особливо, сільського господарства, по можливості підтримувати вільногосподарчу ініціативу населення, а також стимулювати найбільш прогресивні і цінні галузі і типи господарства»<sup>140</sup>.

Нова економічна політика, яка передбачала вільний розвиток селянського господарства, логічно вела до повної легалізації приватної торгівлі та відновлення внутрішнього ринку, без якого неможливий був розвиток сільського господарства. Однак, як вже зазначалось, спочатку йшлося про те, щоб надавати селянам можливість використовувати надлишки продукції лише в місцевому господарському обороті, тобто продавати їх на сільських ярмарках, обмежуючись місцевим оборотом, а в загальнодержавному масштабі організовувати товарообмін.

На початку 1920-х рр. визначилися і нові тенденції у здійсненні аграрної політики в Україні, що було обумовлено намаганням радянської влади не лише подолати кризові явища в економіці, але й забезпечити шляхи її подальшого стабільного розвитку. Для цього необхідно було пробудити інтерес селянина для розширення виробництва. Щоб створити сприятливі умови для швидкого піднесення землеробства, зміцнити в трудящого селянина впевненість у непорушності його права на землю, а також покласти край «чорним» переділам в Україні, V Всеукраїнський з'їзд Рад 2 березня 1921 року прийняв закон «Про закріплення користування землею». Цим законом за трудящим селянством, яке обробляло землю власною працею, закріплялися наділи за встановленою нормою в 9-річне користування<sup>141</sup>. Подальшим розвитком земельного законодавства став земельний закон, який «передав всю наявну землю в руки безземельних, – говорить в тезах ЦК КП(б)У про чергові завдання партії (липень 1921 р.), – і продовольча політика, що визначає досить істотні пільги для найбільш бідніших земельних господарств – ось два фокуси, навколо яких може найбільш енергійно працювати думка селянської бідноти»<sup>142</sup>.

<sup>140</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 582. – Оп. 1. – Спр. 76. – С. 16.

<sup>141</sup> Нілов Н. Сільрада на замку. – С. 2.

<sup>142</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 417. – С. 133.

---

Найбільшою загрозою встановленню нормальних, сталих відносин на селі були “чорні” переділи, висока частотність яких стала страшним гальмом на шляху розвитку селянських господарств. Адже угіддя постійно змінювали свого користувача, а це вело до виснаження землі, унеможливило застосування сівозміни, прогресивних агрономічних методів ведення господарства, ставало на заваді формування господарської перспективи, вело до здрібнення господарств, їх натуралізації, тобто забезпечення виключно власних потреб. В малоземельних аграрно-перенаселених районах ці самовільні перерозподіли проходили таким чином, що ситуацію не могли врятувати навіть карні заходи. «На ґрунті земельного незабезпечення, – вказується в огляді матеріалів обстеження низового радянського апарату Центральної та Південної України за грудень 1923 року, – спостерігається антагонізм між селянами. Так, у Васильківському районі Київської губернії в с. Митниця було організовано артіль з 24 господарств, але з-за ворожнечі земля була захоплена селянами сусіднього села і колектив загинув»<sup>143</sup>.

Свідченням неузгодженості відношень між селянськими індивідуальними господарствами у земельній справі слугує значна кількість судових справ, що розглядалися радянськими судами протягом всього непу і які свідчать, що проблеми, пов’язані із землекористуванням, не були розв’язані до самої колективізації. У справі № 2046, заведеної з огляду на касаційну скаргу уповноважених Покровської Земгромади на рішення Запорізької ОЗСК (вересень 1926 р.), розглядалося саме таке питання: «Селяни прохають залишити землю за ними та розірвати земельні умови з заможнішими громадянами з приводу малоземелля громади, визнати за громадою фактичне користування 2676 десятинами землі»<sup>144</sup>. А також справа № 37, заведена по касаційній скарзі Кам’янської Земгромади до Чернігівської ОЗСК (6 вересня 1926 р.) по справі про відвід землі при землеустрої: «На підставі розпорядження Чернігівської ОЗВ, згідно клопотання Кам’янської земгромади були проведені землевпорядні роботи. Після виконання в натурі цих робіт і затвердження остаточного проекту в Чернігівському ОЗСК уповноважені Кам’янської громади заявили протест проти проекту і висловились за те, щоб залишитись в старих межах на підставі несправедливо проведеного, за їх твердженням, перерозподілу землі»<sup>145</sup>.

Поряд зі спробою пожвавити сільськогосподарську діяльність індивідуальних господарств більшовики плекали ідею, пов’язану і з

---

<sup>143</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 539. – Оп. 2. – Спр. 101. – С. 200.

<sup>144</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 12. – Оп. 11. – Спр. 9992. – С. 5.

<sup>145</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 12. – Оп. 12. – Спр. 10987. – С. 6.

---

пролетаризацією-колективізацією селянства. Розуміючи безпідставність надій про загальну колективізацію за умов непу, ЦК КП(б)У, підтримуваний Москвою, розробив тези, присвячені «Колективізації сільського господарства в Україні», які було опубліковано 11 липня 1921 року, і які були розраховані на незаможників. В них наголошувалось: «Колективізація – дуже важливий момент психологічного підходу до селянина. Враховуючи його власницьку психологію, костність, побоювання ломки сімейно-побутових умов, потрібно, щоб колективи будувались на чисто господарських умовах. Не потрібно на перший план висувати ідеологічну сторону. Вона впливе потім як логічний висновок. На першому етапі колективізація сільського господарства в Україні повинна стати в очах незаможного селянства вигідним підприємством»<sup>146</sup>.

Незважаючи на існування досить значної кількості незаможних господарств, добровільна колективізація була майже нездійсненою ідеєю. В подальшому здобутки “класичного” непу на селі переконливо показали, що психологічно, культурно селяни не були готові і не прагнули слідувати колективістським принципам марксизму і бути організованими в колгоспи, що і пролетарі. Їх ставлення до радянської держави було вже не таким непримиренним, як за часів військового комунізму, але й не таким, як у робітників. «Робітник живе краще, – писали вони, – для нього радвлада – рідна мати, а для селянина – зла мачуха»<sup>147</sup>.

З розвитком непу відбувається поступова відбудова сільського господарства України, що, в свою чергу, активно впливало на реформування селянської свідомості та створювало передумови для появи свідомості нового радянського типу. Фактично, ринкові відносини доби непу в Україні допомагали адаптуванню селянського соціуму до умов життя в тоталітарній державі. Один із сучасників, кореспондент газети «Сільсько-господарський пролетар» В. Тетеря, засвідчуючи результативність непу на селі, з захватом писав: «Селянство отримало змогу продавати лишки своїх продуктів, промисловість переведена на госпрозрахунок, при якому вона робить на ринок і з нього одержує собі все потрібне для виробництва. Заробітна платня з натуральної переходить до грошової. Сільське господарство вже перестає бути натуральним – починає працювати на ринок та купувати на ньому все потрібне і, як кажуть, поступово переходить у товарише»<sup>148</sup>. Радянська держава та КП(б)У активно проводили в життя широку програму заходів, націлену на пролетаризацію (у вигляді колективізації) села. Реалізація такої програми відбувалась по

<sup>146</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 417. – С. 50.

<sup>147</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 2928. – С. 6.

<sup>148</sup> Тетеря В. Грошева реформа. – С. 22.

---

кількох напрямках: у фінансовій сфері – за допомогою кредитування виключно бідняцьких та середняцьких господарств; у технічній сфері – збільшення кількості тракторів та інших складних сільськогосподарських машин у колективному, колгоспному користуванні; у сфері торгівлі – надання бідняцьким господарствам переваг при купівлі та продажі; у податковій сфері – зменшення податку з їх господарств. Незважаючи на активне сприяння держави різних формам колективних господарств, бажаних поповнити склад колективістів було дуже мало. Навіть найбідніші селяни до останнього намагалися зберегти свою господарську незалежність. За таких обставин впровадження кооперації стало важливим проміжним фактором на шляху до реалізації плану комунізації села. Отже, надзвичайно важливим моментом не лише економічних, але в не меншій мірі і ментальних зрушень в українському селі став започаткований в середині червня 1921 року курс на загальну сільськогосподарську кооперацію. Постановою Раднаркому УСРР в Україні вводився декрет РНК РСФРР від 17 травня 1921 року «Про керівні вказівки органам влади щодо дрібної кустарної промисловості і кустарної сільськогосподарської промисловості»<sup>149</sup>. В той же час було прийнято декрет РНК УСРР про виділення сільськогосподарської кооперації з єдиної системи споживчої кооперації, яка до того часу об'єднувала всі кооперативні товариства міста й села і здійснювала заготівлю та збут сільськогосподарської продукції. На основі травневого декрету трудящому населенню села надавалось право створення різноманітних видів сільськогосподарських колективів як в галузі виробництва, так і в галузі постачання, обміну і реалізації продуктів своєї праці<sup>150</sup>.

Подальший розвиток цих документів знайшов своє відображення в «Організаційних принципах будівництва сільськогосподарської кооперації», викладених у декреті ВЦВК і Ради Народних Комісарів від 16 серпня 1921 року, де зазначалось: «Кооперація мусить стати вирішальним чинником організації умінь і енергії селянства на шляху боротьби не тільки з економічними, але й політичними труднощами» [176, 1]<sup>151</sup>. Фактично йшлося про те, щоб від кооперування господарства йти до кооперування ідеологій та психології різних суспільних верств в Україні. Оскільки попередній період «воєнного комунізму» вже не вбачався доцільним, треба було переглянути тактичні підходи радянської влади до подальшого розвитку суспільства в тому плані, як його бачили ортодоксальні марксист-леніністи.

---

<sup>149</sup> Качинский В. Борьба за землю. – С. 82.

<sup>150</sup> Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. – С. 63.

<sup>151</sup> Доказ сили єднання! – С. 1.

---

Фактична капітуляція більшовиків перед ринком, економічними законами була тотожна капітуляції на доктринальному рівні. Створювався психологічний вакуум, що заповнювався сумішшю «розлютованого традиціоналізму» (за висловом В. Булдакова) селян та більшовицьких інновацій в галузі культури і освіти. Основною ж тенденцією непу, окрім економічної, було намагання більшовиків покінчити з домінуванням індивідуального господарства на селі, що, на думку В. Булдакова, було пов'язано з їх бажанням перевернути, а не просто змінити світ<sup>152</sup>.

Ідеологічний принцип, навколо якого обертався весь процес найширшого розвитку в селянському середовищі концепції кооперативної співпраці, тісно пов'язувався з перетворенням кооперації дрібнобуржуазної в кооперацію соціалістичну. Але якщо теоретично концепція кооперативного руху була вже відпрацьована і розглядалася як проміжна на шляху експорту пролетарської революції в найширші верстви населення, то практична сторона її реалізації, пов'язана з класовою переорієнтацією кооперування, була ще попереду і повинна була забезпечуватися правильною, економічно виваженою роботою кооперативних органів і низових організацій відданих радянській владі працівників. У зразковому плані роботи губкомів партії, схваленому на засіданні організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У (14 жовтня 1921 р.), пропонувалося розпочати: кампанію по оволодінню комуністами і членами комнезамів низовими, сільськими й волосними осередками кооперацій, партійними осередками приймати рішення про обов'язковість вступу комуністів до кооперацій, ознайомити широкі маси із завданням кооперації та її організаційним будівництвом<sup>153</sup>.

Це не був одновекторний рух, оскільки чільні керівники РКП(б) теж намагалися адаптувати свої погляди до реалій суспільного життя в радянській державі. С. В. Кульчицький висловив таку думку з цього приводу: «Неприйняття селянської кооперації Леніним як теоретиком не суперечило її схвальним оцінкам з боку того ж таки Леніна-практика. Він закликав до максимального сприяння кооперативному будівництву на селі, щоб надлишки селянської продукції, що не вилучалися державою через податок, спрямовувалися в русло кооперативного капіталізму, а не надходили до споживача через індивідуальну торгівлю»<sup>154</sup>.

В 1922 році, коли В. Ленін ще лише розробляв власну концепцію кооперації, він вважав, що в майбутньому політика кооперації сільського господарства може призвести до гіпертрофії селянського індивідуального

<sup>152</sup> Булдаков В. П. Красная смута. – С. 263.

<sup>153</sup> Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. – С. 34.

<sup>154</sup> Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – С. 301.

---

господарства і пов'язаного з ним уявлення селян щодо його значущості. Але реалії економічного життя були такими, що вже через рік по тому зміни відбулися в самому підході більшовицьких керівників до цих питань. Незабаром Ленін в статті «Про кооперацію» почав стверджувати протилежне тому, що виголошував раніше, а саме: «Ця форма організації виробництва дає ту міру поєднання приватного торгового інтересу з інтересами держави, ту міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для марксистів»<sup>155</sup>.

В руслі нового курсу в кооперації навесні 1922 року в Україні на основі постанови ВУЦВК було створено акціонерне товариство «Село допомога», якому держава виділяла кошти й матеріальні засоби. Воно повинно було забезпечувати селян на пільгових умовах посівним матеріалом, робочою худобою, реманентом<sup>156</sup>. Протягом 1921 – 1922 років в Україні понад 85% дореволюційних селянських кредитних товариств перереєстрували свої структури і розпочали активну господарську роботу. Організаційно вони ввійшли у Всеукраїнську спілку сільськогосподарських кооперативів, що отримала назву «Сільський господар». Це була велика, багатогалузева і складна виробничо-збутова система. До складу «Сільського господаря» у 1924 – 1925 роках ввійшли і нові Всеукраїнські спілки: скотарської і молочної кооперації «Добробут», цукрової «Укрсільцукор», кооперативний центр птахівництва «Кооптах», з вирощування, переробки і продажу фруктів та овочів «Плодспілка».

Стимулювати процес «спрямування до кооперативного капіталізму» мали різними заходами. Так, частково нам може надати інформацію про засоби заохочення кооперації та пролетаризацію селянства декрет ВУЦВК «Про права, пільги і переваги, надані незаможному селянству, яке організується в сільськогосподарські колективи (комуни, артїлі, товариства) для громадського обробітку землі», що був прийнятий 9 серпня 1922 року: «Робітничо-селянська держава всемірно допомагає сільськогосподарській кооперації, що об'єднує закупівельні та збутові операції селян і окремі прибуткові виробництва. Необхідно робити таку ж серйозну і енергійну підтримку ініціативи незаможних, що об'єднують свою основну сільськогосподарську продукцію. Знову підтвердити величезне господарське значення колективних господарств в справі узагальнення сільського господарства і надзвичайне політичне значення цих об'єднань незаможного селянства, що є підпорою Радянської влади на

---

<sup>155</sup> Історія України / Під ред. Смоля В. А. – С. 273.

<sup>156</sup> ЦДАВОУ. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 127. – С. 27.

---



селі перед фактом куркульства, що в господарському відношенні міцнішає»<sup>157</sup>.

Вже у першому пункті декрету можна виділити положення, де декларується його обов'язкова політизація. Вона не афішується і сприймається контекстуально, але політичну, а, отже, й ідеологічну направленість її видно незаперечно. Вже один термін «узагальнення» несе тут важливе смислове навантаження і не може бути пропущеним ні в якому разі, адже поряд зі словом існує і певна політична сутність. Воно означає намагання подолати опір селянського традиціоналізму. На противагу йому пропонувалась класова, соціальна «соборність». Ця рафінована «соборність» повинна була б гарантувати селянській індивідуальності те, що вона не розчиниться в пролетарській комуністичній ідеї.

За даними правління «Сільського господаря», до 1923 р. було кооперовано 45,5% господарств, які вирощували цукрові буряки, 62% – хміль, до 30% – постійних постачальників молока<sup>158</sup>. Сільськогосподарські кооперативні товариства користувалися правами юридичних осіб: відчувувати шляхом продажу та обміну сільськогосподарські продукти, мати можливість придбати необхідні їм матеріали і засоби, відкривати майстерні, заводи і підприємства, складати умови договорів, мати представництво в судових органах. Це були роки справжнього «ренесансу» підприємництва і достеменно бурхливого господарювання селянства. «На кінець непу в українських селах діяло близько 70 тисяч різного роду невеликих підприємств з переробки сільськогосподарської продукції. Серед них: продовольчі культури займали 35,3 % оброблюваної землі, кормові – 25,1 %, круп'яні – 11,7 %, кукурудза – 10,6 %, технічні – 8,2 %»<sup>159</sup>. На початок 1927 року загальна кількість різнопланових сільськогосподарських кооперативних товариств в Україні складала близько 11 тисяч одиниць.

Сільськогосподарська кооперація на початок 1928 року охопила 82,5% селянських господарств України. Крім спеціалізованих та кредитних, існували універсальні кооперативні товариства. Для сільськогосподарських товариств було характерним те, що вони об'єднували як індивідуальні селянські господарства, так і колгоспні. Серед членів сільськогосподарських кооперативів незаможні селяни становили 43 %, середняки – 48 %, заможні – 9%. Частка незаможних господарств серед членів сільськогосподарських товариств протягом

<sup>157</sup> Комітети незаможних селян: Збірник документів (1929–1930). – С. 169–170.

<sup>158</sup> ЦДАВОУ. – Ф. 290. – Оп. 2. – Спр. 241. – С. 1.

<sup>159</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 582. – Оп. 1. – Спр. 3723. – 34.

---

всього періоду 1920-х років весь час збільшувалась. Цьому сприяла активна державна політика в галузі сільськогосподарського безпроцентного кредитування. Тільки у 1926 – 1927 роках сума спеціальних кредитів становила: на землевпорядження – 1,4 млн., на боротьбу з посухою – 3 млн., на переселення – 2 млн., в фонд кооперації бідноти – 5,1 млн., пільгового кредиту по лінії сільськогосподарської кооперації – 3,7 млн., з якого авансувалась виплата вступних та пайових внесків<sup>160</sup>. Тягу і довіру селянства до кооперації було використано більшовиками, за їх висловом, як засіб перевиховання селянських мас для більш самостійного, більш доцільного уміння вести свою справу, своє господарство, вона (кооперація) мала стати рішучим чинником організації умінь і енергії селянства на шляху боротьби не тільки з економічними, але й з політичними труднощами<sup>161</sup>.

Свідомість українського селянства внаслідок буремних військово-політичних і суспільних потрясінь революційної пори у перші роки непу знаходились в проміжковому, розбалансованому стані. Але якісно цей стан відзначався достатньо високими моральними, етичними установками, що весь час знаходилися під коректором більшовицької доктрини. Активне устремління до участі у роботі кооперації є тому доказом. Однак стимулювання державою кооперації поряд із позитивними наслідками несло і цілий ряд негативних рис. Так, зокрема, воно вилилось в справжній диктат у сфері виробничих відносин, покликаний, на думку його носіїв, вести до вдосконалення останніх, піднесення їх на більш високі щаблі комуністичної суспільної організації. Це яскраво простежується на розумінні тогочасним керівництвом КП(б)У кооперування лише як проміжної стадії у формуванні соціалізму-комунізму всупереч всім ленінським настановам.

Отже, під впливом народженої в лоні більшовицької комуністичної доктрини ідеї про неп селяни почали сприймали комуністичну ідею не лише відчужувано, а і безпосередньо. Більшовицькі гасла про загальну селянську рівність були для них досить привабливими, але в економічній сфері, з проповідуваною пролетаризацією-колективізацією сільського господарства, зміни селянської свідомості були дуже повільними. Якщо комуністичний соціологізм більшовиків знаходив виправдання в селянській свідомості, то опосередкований в ній традиціоналізм викликав в селян бажання самостійно, поза державним контролем організувати своє життя. Держава ж повинна була забезпечити як інтимність, так і

---

<sup>160</sup> Практичні досягнення в сільському господарстві на X роковини Жовтневої революції (1917-1927рр.). – С. 22.

<sup>161</sup> Доказ сили єднання! – С. 1.

---

недоторканість всіх його прав, приватність сімейного, подружнього життя, його політичних поглядів, його відношення до культури, освіти та релігії. Але підтримувана більшовиками ідеалізація комуністичних ідей лише емансипувала життя тогочасного селянського суспільства. Ф. Фюре аналізуючи революційну ідеологію зазначав: «Революція отримала в своє розпорядження певну заміну релігії. Цей еліксир змішаний з двох різнорідних частин, незважаючи на логіку, але у відповідності до сучасних потреб, буде п'янити не одне покоління радянських активістів»<sup>162</sup>.

Отже, запровадження нової економічної політики в Україні не могло не впливати на політичні, економічні та культурні складові, на яких базувалися зміни селянської свідомості та національної психології українців. Аналізуючи події того часу, можна впевнено стверджувати, що неп, попри значні протиріччя і обмеження, все ж відповідав бажанням селян, що були обумовлені їх традиційним культурним спадком українського селянства.

---

<sup>162</sup> Фюре Ф. Прошлое одной иллюзии. – С. 84.

---

## 2.2. ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН СЕЛЯНСТВА І РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ПРОЦЕСІ ПЕРЕХОДУ ДО КОЛЕКТИВНИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Палітра політичних настроїв на селі в період непу формувалася чинниками, які впливали з проблем стосунків селянства і радянської влади в процесі переходу до колективних форм господарювання, так як самим фактом своєї незалежності від держави селянин-власник кидав виклик тоталітарному політичному режиму. Тому більшовики, турбуючись нібито насамперед про інтереси самих селян, якомога переконливіше намагались довести, що колективне господарство економічно ефективніше, ніж індивідуальне. З цієї причини вони закликали селян добровільно об'єднуватися у колективи, «... сприяючи таким чином процесу усупільнення селянських господарств, так як колективні радянські господарства повинні полегшити бідняцьким і середняцьким масам селянства боротьбу із експлуаторськими устремліннями куркульсько-підприємницьких елементів»<sup>163</sup>.

Керівництво КП(б)У пішло іншим шляхом ніж той, який був запропонований Леніним, шляхом відкритої конфронтації з селянством з приводу колективізації. Хоча непівський підхід довів економічну перевагу і більшу господарську доцільність функціонування кооперативних селянських господарств перед колективними, але питання про «політичну» доцільність колективізації перекреслювали всі переваги непу. Логіка тут є, але вона починає пахнути містифікацією. Майже всі члени як РКП(б), так і КП(б)У розуміли, що надзвичайні заходи щодо села призведуть тільки до його зубожіння, навіть незважаючи на всі розпорядження ЦК РКП(б).

Однак з переходом до непу, коли гасло негайної комунікації-колективізації було зняте, твердження про більшу економічну ефективність колгоспів зависли, оскільки, як доповідалось в закритих повідомленнях губкомів про настрої на селі: «Селянство в колективі, комуні, артілі не знаходить жодного щастя... Селянин знає панське ярмо... чує, що наближається комуністичний хомут, з якого трудніше вибратись, ніж з ярма»<sup>164</sup>.

Незважаючи на утиски державою заможного селянства, бажаючих поповнити склад колективістів було дуже мало. В цілому питома вага колгоспів у селянському землекористуванні не перевищувала 2 – 3 %. До того ж, тогочасні радянські документи навпаки констатували, що нерідко

---

<sup>163</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 352. – Оп. 1. – Спр. 298. – С. 61.

<sup>164</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 2928. – С. 36.

---

«... колективні господарства виявляються замаскованими власницькими господарствами, і це явище спостерігається в тому чи іншому ступені у всіх українських губерніях»<sup>165</sup>. Навіть найбільш бідні селяни до останнього намагалися зберегти свою господарську незалежність, мотивуючи своє рішення різними причинами: одні тим, що «... їх жінки не хочуть іти в колгоспи, інші, – вказується в огляді Інформаційного відділу ЦК КП(б)У, – з шкурних інтересів немає бажання – жалко здавати садки в колективи», треті кажуть, що «вступи в колектив і працюй на ледащо»<sup>166</sup>.

В листах до редакції газети «Радянське село» за 1929 рік селяни підтверджували цю думку, нарікаючи: «Колективи – це справа така, що аж страшно. Якщо привести її в життя, то можна сподіватись скоріш розоружити сільського господарства аж до голодної смерті. Але скажемо, що не один селянин не хоче колективу, навіть сільські партійці, обов'язок яких в першу чергу йти до колективу, бояться його як вогню. Є власний досвід: декілька комун та колективів розбіглися хто куди і вдруге – мотузком не затягнеш»<sup>167</sup>.

Вплив традиційної ментальності та природний індивідуалізм робили спроби реформування психологічних стереотипів селян дуже проблематичними. З усього цього для партії більшовиків вимальовувалась сумна перспектива. Всі розуміли, що селяни-власники на колективізацію добровільно не підуть. Керівники партії невпинно підкреслювали: кооперація робить перехід до нових порядків якнайбільше простим, легким і доступним для селянина. Саме в цьому напрямі намітився певний консенсус між Радянською державою з одного боку і одноосібним, дрібнобуржуазним селом – з іншого. Слід зазначити, що в певній мірі це був консенсус не тільки в економічній, але і в політико-соціальній сфері, противний всякій революційності. І хоч реакція не забарилась, все ж на період 20-х років вплив цього консенсуалізму у сфері суспільних і політичних відносин був значний.

В подальшому це призвело до збільшення тиску на сільську громаду, суто насильницьке регулювання взаємин між державою та селянством. Пояснення цього факту треба шукати в тих явищах, які було схарактеризовано В. П. Даниловим: «Незважаючи на свою обмеженість і замкненість, громадсько-общинна свідомість в найбільш безпосередній формі закодувала головну сутність соціальності: причетність індивіда до справ і інтересів колективу, солідарність з ним»<sup>168</sup>.

<sup>165</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 352. – Оп. 1. – Спр. 219. – С. 200.

<sup>166</sup> Державний архів Вінницької області. – Фонд Р-254. – Оп. 1. – Спр. 645. – С. 102.

<sup>167</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 2928. – С. 26.

<sup>168</sup> Данилов В. П. Крестьянская ментальность и община. – С. 23.

---

Радянська влада досить ретельно готувалась до тотального контролю за всіма, хто протистояв колективізації, про що свідчить, наприклад, такий документ: «На основі проведеного в поточному році обстеження районування наказано у всіх Губстатбюро створити картотеки населених місць з занесенням всіх основних характерних ознак... До області демографічної статистики відноситься також моральна і медично-санітарна характеристики»<sup>169</sup>. У всіх владних органах створювалися секції контролю, які, фактично контролювали роботу одна одної, починаючи від судів і РСІ і закінчуючи сільськими радами. Це все вело до поступової тоталізації життя селян, що проявлялося у їх поступовому моральному підкоренні, примиренні з будь-якими діями КП(б)У, якщо вони прямо не зачіпали їх інтересів.

«Навряд чи потрібно доводити, що примусивши селян об'єднуватися в колгоспи, – доводить М. А. Вилцан, – влада так і не змогла повністю перекувати селянина в колективіста, тому офіційною марксистсько-ленінською наукою він був затаврований як соціальний тип з дрібновласницькими пережитками»<sup>170</sup>. У самій селянській масі, і це не зважаючи на кризові явища його менталітету, було закладено фундаментальні цінності, на які був зроблений потужний і тривалий натиск з метою змінити світоглядну орієнтацію селян, і які більшовикам так і не вдалося подолати до кінця.

Тисячорічний досвід хліборобського буття сформував у українського селянина ментальність тверезого прагматика. Натомість радянська влада, лише почавши розхитувати його усталене індивідуалістичне мислення, запропонувала селянину колективістську утопію. Більш того, висловлюючись сучасною термінологією, колективізація в очах селянина була не просто утопією, а утопією сюрреалістичною. Об'єктивною необхідністю колективізація була лише у розумінні самого Й. Сталіна та найближчого до нього керівництва РКП(б).

Колективізація свідчила про відмову радянської влади від поваги принципу особистої свободи. Колективізація ж в українському селі стала протистоянням автономної цінності суб'єкта – людської особистості, особи індивідуальної і повноправної, і колективу, об'єктивної реальності – сукупності певних ознак, понять.

Кінець 1920-х років приніс в процес еволюції менталітету селян нові чинники. Насамперед, він характеризувався падінням авторитету партії серед селянської маси. В чисельних листівках, що поширювались в українських селах, прямо говорилося: «Якщо не зміните свою політику, то

---

<sup>169</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 1887. – С. 4.

<sup>170</sup> Вилцан М. А. Индивидуализм и коллективизм крестьян. – С. 335.

ми підемо на радянську владу, не думайте, ми сильніші від робітників»<sup>171</sup>. Цей період відзначився зовсім новими явищами в житті селянства, але він був за своєю суттю стадіальним і логічним. Логіка цього періоду полягає в тому, що принципово це був лише другий із початку революції 1917 року період, не менш важливий за своєю значимістю. І якщо неп можна вважати тенденцією до дифузії менталітету, то колективізацію – корозією, корозією душі українських селян і всього суспільства взагалі. Початок суцільної колективізації одночасно став початком періоду не тільки стадіального, обумовленого попереднім досвідом процесу, але й відзначався не меншою революційністю, ніж в 1917 році. Революція завжди іманентна агресії, а ця агресія завжди стихійна і природна, вона підкреслила неспроможність тогочасних соціальних груп дотриматись суспільного договору, умов мирного співіснування.

Зміни в системі сільськогосподарського виробництва викликали справедливе обурення зі сторони українського селянства. Його прояви були зафіксовані майже в усіх районах України. Свідченням посилення утисків відносно селянства і постійних намагань перетворити селянина-власника з характерними рисами родинно-господарського егоцентризму на частинку колективного господарювання можна вважати той факт, що за період 1924-1926 рр. (тобто в так званий період «класичного» непу) досить мало відомостей про конфлікти на селі, а якщо такі і виникали, то були перш за все спричинені проявами бюрократизму та іншими місцевими негараздами. Конфліктів, що мали масовий характер чи політичне забарвлення, практично не було<sup>172</sup>.

У відповідь на політику більшовиків, яку можна з впевненістю охарактеризувати як «полювання на селянство», самі селяни могли протиставити небагато. Свідченням бажань селянства об'єднатися проти нової небезпеки зі сторони радянської влади у вигляді примусу до колективних форм господарювання є посилення їх прагнень до об'єднань в селянські спілки, про що свідчать наступні цифри фактів виступів за створення спілок: якщо в 1924 р. був лише один виступ, то в подальші роки простежується тенденція до їх збільшення: 1925 р. – 50; 1926 р. – 338, 1927 р. – 478<sup>173</sup>. Серед функцій, які поклалися на селянські спілки, можна виокремити наступні:

– об'єднання всіх хліборобів для захисту їх політичних та економічних інтересів;

<sup>171</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 2989. – 43.

<sup>172</sup> Брага К. М. Соціально-економічні конфлікти на селі у Донбасі в 20-і роки. – С. 111.

<sup>173</sup> Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. В 4-х т. – С. 831.

- 
- регулювання цін на промислові і сільськогосподарські товари і встановлення розмірів заробітної плати робітників і службовців;
  - регулювання умов праці в сільському господарстві;
  - встановлення справедливого податку на селянські господарства тощо.

Аналіз документів 1920-х років дає підстави стверджувати, що активними поборниками створення селянських союзів виступали саме заможні селяни, активність яких представники влади пояснювали наступним чином: «В гаслах селянських спілок куркулі, відчуваючи свою ізольованість від інших прошарків селян, вбачають своєрідну форму боротьби проти цієї ізольованості»<sup>174</sup>. Потрібно зауважити, що думка істориків попередніх періодів відносно антирадянської спрямованості селянських спілок є не зовсім правильною, тому що нерідко самі селяни боролися за те, щоб селянські спілки виступали в якості професійних селянських організацій подібно до профспілок робітників.

Зміни в економіці продовжували стимулювати соціальну диференціацію на селі, а, відповідно, й антирадянські виступи. Сільська громада набрала сил в період непу, тому багато кроків більшовиків в області економічної політики суперечили компромісу, який лежав в основі непу, підсилюючи тим самим ще незабуті згадки про епоху воєнного комунізму. В 1928 році лише в Дніпропетровському окрузі було зареєстровано близько 100 випадків організованої агітації проти антиселянської системи сільськогосподарського податку<sup>175</sup>. Що стосується найбільш активних округів в організації терактів, то вони розташувалися наступним чином: Чернігівський, Київський, Запорізький, Артемівський, Полтавський, Одеський, Кам'янець-Подільський, Вінницький, Шевченківський. Взагалі, якщо за перше півріччя 1928 року було зареєстровано 117 випадків терактів, то за друге – 302<sup>176</sup>. Форми терактів були різноманітні: вбивства, поранення, замах на вбивство, побої, підпали, майнове шкідництво, зокрема, останнє було найменш масовим на відміну від замахів та власне вбивств та побоїв.

За даними ОДПУ, теракти по відношенню до робітників нижчої ланки партапарату і радянського активу села продовжували здійснюватися і впродовж 1929 року. Зокрема, у січні 1929 року було здійснено 43 теракти, в лютому – 23, в березні – 22, в квітні – 18, в травні – 51, в червні – 99<sup>177</sup>.

---

<sup>174</sup> Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. В 4-х т. – С. 788.

<sup>175</sup> Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу. – С. 123.

<sup>176</sup> Брага К. М. Соціально-економічні конфлікти на селі у Донбасі в 20-і роки. – С. 113.

<sup>177</sup> Комітети незаможних селян: Збірник документів (1929–1930). – С. 21.

---



Наступною формою протесту стало розповсюдження листівок антирадянського змісту і листівок-анонімок з погрозами в адресу радянських робітників. Лише за перше півріччя 1929 року в Україні було розповсюджено 117 листівок, при цьому їх кількість в різні місяці коливалася, зокрема, в червні було виявлено тенденцію до підвищення кількості. Взагалі, якщо взяти сукупність основних видів антирадянських проявів на селі, Україна серед неблагополучних районів зайняла друге місце після Сибіру: 73 масових виступи, 256 терактів, 117 випадків поширення листівок<sup>178</sup>.

Крім перерахованих фактів, були й інші: підпали, підкидання піроксилінових шашок, слухи, провокації, емігрантські настрої тощо. Звичайно, варто зазначити, що звіти окрвиконкомів характеризували ці виступи як антирадянську діяльність куркулів.

Конфлікти, що виникли наприкінці 20-х рр., були не просто акціями непокори. «Зазвичай, – наголошує К.М. Брага, – то був сплеск емоцій, вияв гніву та безсилля, що особливо наочно демонструвала кореспонденція до центральних органів влади. У листах селян, адресованих українським керівникам Г. Петровському, В. Чубарю, Л. Кагановичу та іншим, поряд з надією знайти розуміння у вирішенні селянських проблем, проглядалася стихійна форма протесту, викликана безвихідним становищем»<sup>179</sup>.

Що стосується ставлення до політики радянської влади на селі в період непу то невдоволення нею висловлювали як бідні селяни, так і заможні. В основному антирадянські настрої виявлялися в побутових розмовах селян. Як доказ вищезгаданого, приведемо декілька таких фактів. Так, заможній середняк з хутора Василівка Боровського району Ізюмського окрвиконкому говорив селянам: «До коли ми будемо годувати бідноту, яка сидить на нашій шиї, вона не буде працювати тому, що радянська влада розбалувала її ...» тощо. Як приклад незадоволення бідняків наведемо вислів бідняка з с. Гаврилівка Барвінковського району: «Почалися підпали і вбивства, бідняк на середняка, середняк на бідняка, не знаємо, як на це дивиться Комуністична партія...»<sup>180</sup>. Аналогічних фактів зафіксовано достатньо. Взагалі, якщо згрупувати факти незадоволення політикою більшовиків, то, згідно звітів окрвиконкомів «Про хід заготівлі й політику «наступу на куркуля» після XV з'їзду ВКП(б)» зі сторони бідняків можна виокремити такі як: незадоволення сільгосподатком, незадоволення нестачею товарів, незадоволення

<sup>178</sup> Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. В 4-х т. – С. 623.

<sup>179</sup> Брага К. М. Соціально-економічні конфлікти на селі у Донбасі в 20-і роки. – С. 113.

<sup>180</sup> Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. В 4-х т. – С. 635-636.

---

хлібозаготівлею тощо. Що стосується заможних селян, то виділялися наступні факти невдоволення: критика колективізації, невдоволення контрактацією, ворожі настрої щодо бідняків, невдоволення поширенням селянського займу, невдоволення хлібозаготівлею тощо. Доречним є твердження К. М. Браги, що невдоволення Радвладою та Комуністичною партією обумовлювалося не належністю до тієї чи іншої верстви населення, а безпосередньо економічною політикою, що провадилася на селі<sup>181</sup>.

Насильницька колективізація та розкуркулення посилили негативні політичні настрої на селі, коли нерідко під час загальних зборів та сходок виголошувалися відверто антирадянські промови, які, до речі, знаходили підтримку серед більшості присутніх. Як приклад можна навести виступ селянина в м. Орехово (Запорізький округ) від 15 жовтня 1927 року: «Ми господарі країни, ми всіх кормимо, так ми і повинні керувати промисловістю, будемо відправляти хліб за кордон і призначати жалування робітникам і службовцям; якщо влада в наступні один-два роки нічого не зробить для цього, тоді селянство повстане проти робітників і радянської влади і передусить всіх, тоді селянам буде жити добре, а то комуністи не дають жити»<sup>182</sup>.

Спрямованість радянських перетворень на селі об'єктивно вела до знищення в селянина почуття господаря, перетворення його на політично безправного й економічно залежного від тоталітарної системи виробника сільськогосподарської продукції в одержавлених колективних господарствах<sup>183</sup>. Цікавим є судження про причини негативного ставлення селян до великих колективних господарств, висловлене Д. Боффа: «Навіть перебуваючи в далеко не блискучих умовах, селянин – і особливо середняк – зберіг недовіру до такого роду проектів. Крім прив'язаності до недавно отриманого земельного наділу в його психології було закладено ще й глибоку ворожість до великого господарства. Через багатівіковий досвід пригнічення вона асоціювалась в селянина з неможливістю працювати на себе, з обов'язком працювати на інших, майже з поверненням кріпосного права»<sup>184</sup>.

Важливим чинником змін як політичних, так і економічних настроїв селян стали примусові заготівлі, про які було згадано лише побіжно. У зв'язку з переходом до надшвидкої індустріалізації Радянського Союзу і потребою збільшити експорт сільськогосподарської продукції XV з'їзд ВКП (б), який проходив у грудні 1927 року, можна охарактеризувати як

---

<sup>181</sup> Брага К. М. Соціально-економічні конфлікти на селі у Донбасі в 20-і роки. – С. 115.

<sup>182</sup> Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. В 4-х т. – С. 897.

<sup>183</sup> Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу. – С. 125.

<sup>184</sup> Боффа Дж. История Советского Союза. – С. 348.

---

початок формальної атаки на злам непу в сільському господарстві. З блискавичною швидкістю на засіданні ЦК ВКП(б) приймаються постанови «Про хлібозаготівлі», «Директиви Політбюро ЦК ВКП(б) місцевим партійним організаціям», «Про направлення відповідальних уповноважених на хлібозаготівлі».

Учасники з'їзду вважали за необхідне підтримувати всіма доступними заходами бідняцькі та середняцькі верстви села і сприяти «поступовому переходу від індивідуального власницького господарства, яке ще значний час буде базою всього сільського господарства, до колективних форм». В. В. Калініченко зазначає, що при цьому вказувалося, що перехід селянських господарств до колективного господарювання повинен відбуватися тільки за згодою на це з боку трудящих селян<sup>185</sup>.

Потрібно зазначити, що початок застосування надзвичайних заходів в Україні під час заготівлі хліба пов'язується з поїздкою до Харкова в кінці грудня 1927 року В. Молотова, місія якого була націлена на забезпечення докорінного перелому в хлібозаготівлі, який планувалося провести, виходячи з постанови надзвичайного засідання політбюро ЦК КП(б)У, прийнятої по єдиному винесеному на обговорення питанню «про хлібозаготівлі» протягом 10 днів. Проте, вже в 1926 році вперше за непівських часів до хлібозаготівельної кампанії залучались органи ОДПУ з певним обмеженням своїх функцій. Таємний циркуляр ОДПУ від 19 серпня 1926 року накладав на органи ОДПУ зобов'язання виявляти причини, що затримують випуск хліба на ринок його держателями і пропонувалось вживати заходи, котрі б розкривали та запобігали звичайним для хлібозаготівельної діяльності злочинам: розтрат, підробок тощо<sup>186</sup>.

Після XV з'їзду ВКП(б) розпочалися заготівлі, здійснювані силовими методами, до реалізації яких були залучені провідні діячі партії та держави. Для прискорення виконання поставлених завдань керівники партії виїздили в периферійні райони. Особливого значення набула поїздка в Сибір Й. Сталіна, який, виступаючи перед місцевими керівниками, виклав таку програму дій: «Зажадати від куркулів негайної здачі всіх лишків хліба за державними цінами, а в разі відмови – застосувати надзвичайні заходи й конфіскувати лишки;

– у найближчі три-чотири роки провести часткову колективізацію сільського господарства;

<sup>185</sup> Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період /1921-1929/. – С. 252.

<sup>186</sup> Капустян Г. Т. Злам НЕПу. – С. 63.

---

– у слід за частковою провести суцільну колективізацію»<sup>187</sup>.

Потрібно зазначити, що генсек з метою досягнення мети вирішив зіграти на об'єктивно існуючій у суспільстві соціальній напруженості. Дана тактика полягала в тому, що він звинуватив у провалі хлібозаготівлі не все селянство, а тільки куркулів, що спричинило появу такого явища як «куркульстка небезпека». Така тактика мала корисливу мету, яка полягала в бажанні обкласти селянство більшими податками, що спричинило появу Закону про єдиний сільськогосподарський податок на 1928-1929 рр., акцентуючого увагу на застосуванні нових методів обліку прибутків саме заможних господарств. Такий акцент робився не випадково, так як найбільш заможне селянство в Україні на 1927 рік становило лише 4%, але саме воно за вказаний рік сплатило майже третину загальної суми сільськогосподарського податку. Така політика, з одного боку, об'єктивно вела до поступового уповільнення темпів розвитку сільського господарства, оскільки заможні селяни переставали бути зацікавленими в розвитку свого господарства, а з іншого, вона породжувала в психології певної частини селянства недбайливе споживацьке ставлення до ведення власного господарства<sup>188</sup>.

Все ж таки з допомогою тиску на селян у січні-лютому 1928 року хлібозаготівельну кризу було подолано. С. Кульчицький зазначає, що деякі учасники пленуму ЦК КП(б)У в червні 1928 р. мали мужність вказати на падіння авторитету партії в селянських масах<sup>189</sup>.

Аналізуючи звіти окрвиконкомів про хлібозаготівлю, активність куркульства та роботу місцевих органів влади, було простежено закономірність відносно того, як відображено в даних документах економічно-політичні наслідки наступу на куркуля. Майже всі звіти, зокрема, звіти Полтавського, Чернігівського, Прилуцького окрвиконкомів, несуть інформацію такого плану: «Перш за все слід відмітити величезний зріст активності куркульства в зв'язку з реалізацією постанов XV партз'їзду щодо наступу на куркуля. Ця активність спрямована по лінії опору всім тим заходам, які проводить партія на селі. Мета куркульства полягала в тому, щоб полегшити тягар заходів для себе, а, по-друге, компрометувати їх серед іншої частини селян. Внаслідок їх активного виступу ми мали поодинокі факти зриву кампаній, їм вдавалося затримувати та своєчасно проводити їх в життя»<sup>190</sup>. Особливою активністю відзначалися Запорізький, Херсонський, Зінов'євський та Дніпропетровський округи.

---

<sup>187</sup> Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – С. 131.

<sup>188</sup> Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу. – С. 121.

<sup>189</sup> Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – С. 132.

<sup>190</sup> Комітети незаможних селян: Збірник документів (1929–1930). – С. 58.

---

Принижуючи селян, влада застосувала такий метод покарання як «чорна дошка». В окремих районах Меджибіжського району в березні 1928 року траплялися випадки, коли президія сільських КНС приймала рішення, незважаючи на соціальний стан та економічні можливості селянських родин, прикріплювати «чорну дошку» до воріт тих селянських осель, які не здають хліб. Контроль за наявністю дошки та її стану покладался на окремих селян, які через кожні дві години зобов'язані були доповідати сільській раді<sup>191</sup>.

З 1927 року знову починає зростати роль комітетів незаможних селян, діяльність яких в попередні роки, а особливо в 1924-1926 рр., дещо втратила своє значення. Ці організації мали яскраво виражений політичний гатунок і перебували під безпосереднім партійним наглядом. Комнезами знову набирають статусу «бойових органів керівництва класовою боротьбою», чому сприяло:

– по-перше, взяття курсу на прискорену колективізацію та потреба в викачуванні коштів з села для прискорення темпів індустріалізації;

– по-друге, загострення соціальної напруженості між різними прошарками селянства, в ході якої комнезами часто ставали частиною репресивного апарату, чим викликали ненависть решти селянства: частими були випадки вбивств незаможників, підпал їх майна тощо<sup>192</sup>.

Досить часто місцева влада, використовуючи обмеженість, заздрість, інші низькі почуття частини незаможників, втягувала їх до участі в пограбуванні односельчан. Як свідчать документи, перший етап «розкуркулювання» пройшов досить успішно, чому сприяла не рішучість і жорстокість представників влади, а, на превеликий жаль, заздрість і соціальне напруження, характерне для українського села в даний період. Під партійними гаслами «ліквідації куркульства як класу» значна частина селян розуміла наступне: «куркульське» майно достанеться тому, хто виявить бажання запропонувати свої послуги і захопить його. Звичайно, в Україні була значна кількість комуністів, комсомольців, селян-бідняків і середняків, які щиро вірили у справедливість лінії партії, проте до них в процес «розкуркулення» примикали представники злочинного світу. «Досить часто загони формувалися поспіхом, що сприяло тому, що значна їх частина була заражена злочинним елементом» – наголошує А. Граціозі<sup>193</sup>.

Взагалі, відчутні результати змін в соціальній структурі українського селянства пов'язуються саме з початком примусових

<sup>191</sup> Капустян Г. Т. Злам НЕПу. – С. 65

<sup>192</sup> Волошенко В. О. Комітети незаможних селян в Донбасі (1920-1933 рр.). – С. 136.

<sup>193</sup> Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917 – 1933. – С. 47.

---

хлібозаготівель. Заможні селяни чинили найстійкіший опір експропріації хліба, що, відповідно, призвело до того, що з уст керівника партії було кинуте заклик про ліквідацію куркульства як класу з метою знищення економічної міцності селянства та провести адміністративну ізоляцію даного прошарку селянства від інших соціальних груп села.

Такі дії спричинили швидке розселення. Зокрема, тоталітарна держава розпочала економічний, юридичний та адміністративний тиск на найзаможніший прошарок селян, що спричинило відчутні зміни в соціальному складі села. Так, в 1927 році ЦСУ України провело обстеження, згідно якого з більше як 5,1 млн. селянських господарств визначило як куркульські 204,5 тис., що становило близько 4%. Проведене аналогічне спостереження 1929 року виявило тенденцію до різкого зниження кількості заможних господарств, які на цей період становили вже не більше 73 тис., або 1,4% від загальної кількості селянських господарств<sup>194</sup>. Переважна частина селян, яких статистика зарахувала до куркулів, перейшли на господарювання власними силами. Так як основним в процесі суцільної колективізації було обрано метод «ліквідації куркульства як класу», потрібно було штучно збільшувати їх кількість, що і відбувалося за рахунок тих селян, які використовували найману працю в минулому, тих, хто в роки громадянської війни перебували в петлюрівських, білогвардійських чи інших збройних угрупованнях – все це сприяло відродженню протистояння соціальних сил на селі.

Після чорного переділу найзаможніший прошарок села з тенденцією будувати господарство не стільки на власній праці, скільки на залученні найманої робочої сили, істотно скоротився. Досліджуючи історію заможного селянства України в роки непу, зазначає В. Лазуренко, що саме активний наступ на заможне селянство спричинив різкі зміни в трансформації українського села. Обґрунтовуючи дане положення, він як доказ морального тиску на «куркулів» наводить приклади тиску з боку загальних зібрань селян, які досить часто закінчувалися для заможних досить трагічно<sup>195</sup>.

Серед заможних селян почався процес «саморозкуркулення», який був реакцією селян на постійні загрози з боку держави. Зокрема, селяни, які уникнули першої хвилі розкуркулення, вдавалися до спроб поліпшити хоча б життя своїх дітей, розподіляючи майно та землю між ними, частими були випадки укладання шлюбів з наймитами та незаможними селянами, селяни почали скорочувати до мінімуму власне господарство,

---

<sup>194</sup> Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу. – С. 81.

<sup>195</sup> Там само. – С. 89.

продавати або вирізати всю наявну в їх господарствах худобу, нищити власний сільськогосподарський інвентар і здавати його на металобрухт.

Характерною рисою стало зменшення посівних площ. Згідно матеріалів ДПУ, в с. Петрівка Мелітопольської округи куркуль говорив: «Сіяв 20 десятин, тепер посію 10, тому що все одно з цього нічого не отримую, крім неприємностей. Я як би не ворог, а всі дивляться як на ворога Радянської влади за те, що я маю більше, чим інші, хоча ні вдень, ні вночі не сплю, а працюю». Почастішали відмови заможних селян від землі, яку їм в оренду здавали бідняки, що породжувало в середовищі останніх пригнічені настрої: «Мабуть, в цьому році для нас, бідняків, настане 1921 рік (голодний), так як своїми силами ми не в змозі засіяти землю, а в оренду її ніхто не бере» (з листа жителів с. Олександрівки Дніпропетровського округу)<sup>196</sup>.

Досить поширеним став відтік заможних селян до міст, чому, власне, сприяло проведення насильницької суцільної колективізації та запровадження політики «ліквідації куркульства як класу». Основними формами відтоку було самовільне залишення колгоспів і втеча розкуркулених з так званих «куркульських виселок» з подальшим влаштуванням на новобудови та промислові підприємства<sup>197</sup>. Безумовно, що серед селянства, особливо незаможної його частини, були прихильники об'єднання в колективи. Для багатьох з них колгосп бачився як підприємство, де вони будуть працювати в якості робітників по 7 годин в день, отримувати зарплату і мати певні соціальні переваги, притаманні місту.

Проте більшість селян не хотіла вступати до колгоспів, вбачаючи в них друге кріпосне право. «По українських селах – погроми, грабунки, терор, виселення, – писали селяни з Маріупольської округи. Тільки й бачимо різні податки, безкінечні контрибуції. В колективи заганяють майже силою зброї. Хіба це свобода? Це кріпосне право»<sup>198</sup>. Хлібороби були збентежені таким різким поворотом в політиці держави. Вже в перші місяці 1928 року до державних та партійних установ, редакцій газет суцільним потоком стали надходити скарги та нарікання на те, що «неп ліквідується», «забирають весь хліб, будемо голодувати». У настроях різних прошарків селянства відбулося зрушення в негативний для влади бік.

Взагалі, радянська влада методами приниження й насильства, репресій і депортацій здійснила врешті-решт суцільну колективізацію

<sup>196</sup> Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. – С. 732-734.

<sup>197</sup> Довбня О. А. Стихійний відтік селян УРСР у промислові галузі та новобудови в 1927 – 1932 рр. – С. 141.

<sup>198</sup> Судьбы российского крестьянства. – С. 264.

---

селянських господарств, наслідком чого стало пониження сільськогосподарського виробництва і пограбування села. Селянство в попередньому розумінні цього слова перестало існувати, воно втратило свою індивідуальність і перетворилося в слухняної раба тоталітарної держави.

В суспільній думці формувалися збочені поняття щодо норм цивілізованого співжиття, руйнувалися уявлення про справедливість і порядок. Навпаки, насаджувалися страх перед вищестоящим партійним або державним чиновником, формувався образ всюдисущого монстра в особі співробітника таємної поліції, мораль перших двох, і як третього, в однаковій мірі залишалась далеко від напрацьованих суспільством віками норм соціальної поведінки, що ґрунтувалися на загальнолюдських цінностях. А саме суспільство втрачало можливість виходу на шлях розбудови його як правового, громадянського і цивілізованого.

Отже, можна стверджувати, що друга половина 1920-х рр. характеризувалася зростанням адміністративного тиску на всіх напрямках державної політики та погіршенням загального становища в країні, яке вело до соціальної напруженості, озлобленості, пошуку винуватців труднощів, посиленню конфлікту між самими селянами. Проте, незважаючи на свою відносну розрізненість, на кінець 1920-х років селяни zostались єдиним бастионом народного, національного духу, який ще не був підкорений більшовиками. Взагалі, радянська влада методами приниження й насильства, репресій і депортацій здійснила врешті-решт суцільну колективізацію селянських господарств, наслідком чого стало погіршення сільськогосподарського виробництва. Селянство в дореволюційному сенсі перестало існувати, воно втратило свою індивідуальність і перетворилося в «слухняного раба» тоталітарної держави. В суспільному житті селянства України почали формуватися збочені поняття щодо норм цивілізованого співіснування, руйнувалися уявлення про справедливість і порядок. Навпаки, насаджувалися страх перед вищестоящим партійним або державним чиновництвом, формувався образ всюдисущого монстра в особі співробітника таємної поліції, мораль же самих селян зазнавала змін та почала відрізнятися від створених протягом століть норм соціальної поведінки, що ґрунтувалися на загальнонаціональних цінностях. А саме суспільство втрачало можливість виходу на шлях розбудови його як правового, демократичного і цивілізованого.



## РОЗДІЛ 3. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДЕФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА КІНЦЯ 20-Х РОКІВ

### 3.1. ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ ДЛЯ ДЕФОРМУВАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ТРАДИЦІОНАЛІЗМУ БІЛЬШОВИЦЬКИМ ПРОЛЕТКУЛЬТОМ

Аналіз питань, пов'язаних зі здійсненням «політики українізації» дає багаті матеріали для конкретно-історичного дослідження з проблеми зміни свідомості українського селянства у період непу. Проголошена як офіційний курс правлячої партії, вона була направлена на уніфікацію комуністичної ідеології в радянських республіках. Своє перше втілення українізація знайшла в резолюції VIII конференції РКП(б) (грудень 1919 р.), в одному з рішень якої «Про Радянську владу в Україні» зазначалось: «Члени РКП(б) на території України повинні на ділі провадити право трудящих мас учитися й розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою»<sup>199</sup>. Але на заваді втіленню ідеї українізації в Україні постало декілька проблем. Одна з них була пов'язана з опором українських селян зміцненню тоталітарного режиму, який для більшовиків був лише рухом сільської буржуазії – куркульства, і який вимагав від більшовицьких керівників репресивних заходів на всіх рівнях суспільного життя українського села. Іншу проблему породжувало саме більшовицьке середовище – оскільки проголошення українізації не приносило швидких наслідків, в ЦК РКП(б) посилювались підозри відносно так званого націонал-ухильництва, а пізніше і «буржуазного націоналізму». До того ж, український державний апарат, що складався переважно з дореволюційних службовців, глухо, але успішно опирався українізації. Радянізоване чиновництво не виявляло ентузіазму в торуванні дороги українській мові, оскільки разом з М. Бухаріним вважали, що велика переробка мас, яка відбулася за час революцій, частково стихійно, частково свідомо через весь механізм робітничої диктатури, поставила їх в політичному авангарді<sup>200</sup>.

Практичне втілення резолюції VIII партконференції відбулося лише в 1922 році, під час роботи жовтневого пленуму ЦК КП(б)У, на якому було поставлено завдання прийняти конкретні кроки з метою запровадження української мови на рівні з російською в школах України, друкарській справі та українській пресі<sup>201</sup>. Однак, поряд з досить рішучими заходами,

<sup>199</sup> Протоколи Президиума Госплана ССРСР. 1923 г. – С. 111.

<sup>200</sup> Бухарин Н. И. Революция и культура. – С. 131.

<sup>201</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 417. – С. 23.

---

що були запропоновані пленумом для вільного розвитку української культури, не обійшлося і без застережень про підступи «української контрреволюції». В окремій директиві пленуму з національного питання зазначалося, що націоналістично налаштовані кола України використовують для пропагування своїх ідей школу, «Просвіти», автокефальну церкву та кооперацію. Саме «Просвіти», засновані в Україні під час революційних подій 1905 – 1907 років, перші зазнали тоталітарного тиску. «Просвіти ледь трималися, за найменшої можливості їх розпускали, – зазначає В. Даниленко, – якщо в лютому 1922 р. існувало 4500 Просвіт, то у 1923 р. їх лишилося лише 573»<sup>202</sup>.

Подальша еволюція уніфікаторської політики українізації відбулася вже після запровадження непу та впевненості більшовиків, у контрольованості політичного процесу на селі. Черговий, XII з'їзд РКП(б) (квітень 1923 р.) знову звернувся до цього питання. В одній з резолюцій з'їзду «По національному питанню», знайшла затвердження вироблена більшовиками політична лінія, що отримала назву «націоналізації». Оскільки більшовики розуміли, що неможливо контролювати ситуацію в Україні лише за допомогою воєнних засобів, було обрано інший курс – українські селяни повинні були переконатися, що радянська влада – це їх влада. «Зрозуміло, – підкреслює В. Булдаков, – що вся ця діяльність повинна була бути направлена на службу партійно-просвітницькій роботі»<sup>203</sup>.

Українізація стала лакмусовим папірцем, що визначив полярність ідей як в самій ВКП(б), так і в КП(б)У. Ця поляризація вилілась в процес, який відобразився в теорії «боротьби двох культур». Секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь, аналізуючи цей процес у своїх тезах «Про боротьбу двох культур», твердив, що, оскільки російська культура в Україні пов'язана з містом і пролетаріатом, тобто «найпрогресивнішим» класом, а українська культура – з селом і «відсталим» селянством, то обов'язок комуніста полягає у сприянні «природному процесу» перемоги російської культури<sup>204</sup>.

Ідеї, висловлені Лебедем, поділялися багатьма членами партійного керівництва, оскільки серед самих членів РКП(б) не було одностайної єдності відносно доцільності проголошеної XII з'їздом політики «націоналізації». З позиції пролетарської революції та більшовизму ідеї Д. Лебідя мали певний сенс, так як пролетарський інтернаціоналізм комуністичної доктрини фактично унеможлилював вирішення

---

<sup>202</sup> «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. – С. 39.

<sup>203</sup> Булдаков В. П. Красная смута. – С. 260.

<sup>204</sup> Національні моменти в партійнім і радянським будівництві. – С. 6.

---

національного питання. В. С. Лозицький так висловлювався з цього приводу: «Д. Лебідь проголошував, що для комуністів інтернаціоналістів національного питання в принципі не існує, що це є лише одним із засобів прискорення соціалістичного будівництва»<sup>205</sup>.

У своїх чисельних виступах і публікаціях Д. Лебідь постійно звертався до оточуючих з такими висловлюваннями: «Наша партія зобов'язана в українських умовах перевірити, чи дає українська мова можливість прискорити культурний процес в українському народі, особливо, в селянстві як відсталому, чи вона гальмує цей процес, не допомагаючи оволодінню культурою, а затруднюючи. Отже, поставити собі завдання активно українізувати партію, а, відповідно, і робітничий клас зараз буде для інтересів культурного руху мірою реакційною, бо націоналізація, тобто штучне насадження української мови в партії і робітничому класі, при нинішньому політичному, економічному і культурному співвідношенні між містом і селом – це означає стати на таку точку зору – нижчої культури села в порівнянні з вищою культурою міста»<sup>206</sup>.

Думка Д. Лебідя і його прихильників мала певний сенс. За умови стовідсоткового дотримання курсу українізації, пролетаріат України дійсно міг розчинитися в селянській, не окультуреній масі. І хоча цей процес міг би стати двостороннім і для села, верхівка РКП(б) впадала у афективний стан тільки від одного уявлення про наслідки «націоналізації» пролетаріату України. Але в лавах КП(б)У ставлення до цього процесу було дещо іншим. Так, В. Затонський зазначав: «Треба рішуче, уперто й якнайскоріше перевести роботу по оволодінню українською мовою робітниками керуючого складу, бо інакше ми не керуватимемо всім культурним будівництвом в Україні і не зможемо як слід управляти масами, оскільки більшість секретарів та членів Бюро ЦК досі не володіють українською мовою як засобом кращого і повного керівництва роботою загального будівництва»<sup>207</sup>.

Особливого значення в ході реалізації політики українізації надавалося проблемі розвитку та поширення української мови – головному інструменту самовираження української нації. Незважаючи на зовні досить значні зусилля радянського керівництва у сфері реалізації політики «націоналізації», слід зауважити, що вирішення цієї програми відбувалось в досить специфічних умовах. Благословляючи «націоналізацію», кремлівська верхівка намагалася постійно втручатися в

<sup>205</sup> Лозицький В. С. Політика українізації в 20-30 рр. – С. 47-48.

<sup>206</sup> Там само.

<sup>207</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1 – Оп. 20. – Спр. 2202. – С. 12.

---

процес її здійснення. Виступаючи на XII з'їзді РКП(б), Й. Сталін проголошував: «В зв'язку з непом у внутрішньому житті українського села народжується нова сила, і ця сила є націонал-шовінізм, яка підсилює ризик опинитися перед фактом розриву між пролетаріатом і селянами»<sup>208</sup>.

Разом з тим, з метою узгодження та пояснення для широкого загалу таких досить різновекторних гасел як націонал-шовінізм та «українізація», більшовики, зіткнувшись з фактом невілювання революційних методів боротьби та падіння престижу комуністичних цінностей, почали віддавати перевагу реформістським методам. «Будівництво національної культури під керівництвом пролетаріату і його партії, під егідою радвлади зовсім не протирічить будівництву соціалізму, будівництву пролетарської культури, – говорилося в тезах «Про національну культуру», – будівництво соціалізму, навпаки, передбачає будівництво національної культури і постійну наполегливість в посиленні ролі пролетаріату в цьому будівництві»<sup>209</sup>.

Більшовики покладали великі надії на те, що впровадження української мови на урядовому рівні та на рівні управлінських апаратів на місцях допоможе виховати з тогочасного селянина, у якого виразно домінували прагнення власника, майбутнього сподвижника пролетарських, марксистсько-ленінських ідей. «Особливої уваги в сучасний момент набуває питання про українізацію, – зазначалося в директиві ЦК ЛКСМУ, – що являє собою найсерйозніше політичне завдання партії й спілки на Україні в плані дальшого зміцнення союзу пролетаріату з селянством. Українізація для спілки означає дальше поглиблення, поширення та охоплення пролетарського керівництва селянською масою»<sup>210</sup>.

З плином часу та напрацюванням нових підходів, з певною кристалізацією ідей будівництва соціалізму більшовицька програма адаптації українського суспільства поліпшується та набуває нової якості. «В 20-х роках, – пише Н. Верт, – було випробувано достатню кількість різних підходів до створення нового соціуму, котрий знищив би місцевий сепаратизм, віднайшов компроміс між комуністичними планами всезагального єднання і національними традиціями, відродив би нову культуру – пролетарську за змістом і національну за формою»<sup>211</sup>. Використання такого підходу давало можливість укорінення місцевих партійних осередків у сільських громадах та вело до ослаблення культурних ментальних стереотипів сільського населення, появи всезагальної одноманітності умов життя та соціальних структур. Не

---

<sup>208</sup> Національні моменти в партійнім і радянськім будівництві. – С. 6.

<sup>209</sup> Вопросы культурного строительства на Украине. – С. 14.

<sup>210</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 7 – Оп. 1. – Спр. 103. – С. 24.

<sup>211</sup> Верт Н. История Советского государства (1900 – 1991 pp.). – С. 171.

---

останнє місце в цій партійній системі руйнування старих образів життя відводилося і шефській програмі.

Партійна програма «націоналізації» мала на меті корегування та маніпулювання свідомістю українського селянина в бік його остаточної соціалізації та підкорення більшовицькій доктрині. Серед низки напрямків, що реалізувалися в руслі політики «українізації» в період непу, одним з перших було започатковано таке явище як культурне шефство міста над селом, основна ідея якого полягала в наданні робітничими організаціями, міськими партійними органами виробничої, організаційної та ідейно-культурної допомоги українському селянству. Ця більшовицька інновація вже за «класичного» непу почала давати свої перші дієві результати, і тому дуже швидко поширилася по всій УСРР.

Першою партійною організацією в Україні, що взялася провести постанову XII з'їзду в дію, був партійний осередок харківської фабрики «Здоров'я трудящих», яка взяла шефство над партійною організацією села Цвіркуни. Ще в лютому 1923 року партійна організація фабрики «Красная нить» заходилася шефувати над організацією КНС с. Велика Данилівка. Кількість шефів-заводчан почала швидко зростати, чому сприяла зацікавленість селян. «На початок березня 1923 року в Харкові вже було 10 шефських організацій, у квітні – 30. Вони шефували над 20 волостними і сільськими парторганізаціями»<sup>212</sup>. На основі напрацьованого досвіду, у квітні XII з'їзд РКП(б), розробляючи широкі плани по активізації роботи партії серед українського селянства, одне з чільних місць відвів шефству міста над селом. В основному шефство виражалось в забезпеченні сільських партійних організацій пересувними бібліотеками, виступами з доповідями про наболілі питання на загальних сільських зборах, організації політосвітніх установ та поліпшенню роботи вже існуючих.

Опираючись на рішення XII з'їзду, шефська робота починає здійснюватися у більш різноманітних формах. Надаючи великого значення шефській роботі, радянське керівництво почало вимагати від партійних організацій на місцях якнайактивнішого залучення до цієї роботи безпартійного міського населення, включення в шефську роботу промислових підприємств, робітничих клубів, державних установ, профспілкових та комсомольських організацій. «Здійснення шефської роботи на селі провадилося, в основному, в святкові дні, – зазначає Г. Шевчук, – в села виїжджали робітничі делегації по 40 – 50 чоловік, організовували мітинг єднання, встановлювали знайомства і налагоджували дружні зв'язки, які ставали постійними. Після цього виїзди

<sup>212</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 12. – Оп. 1. – Спр. 189. – С. 4.

---

ставали систематичними, бригадами по 5 – 10 чоловік, до складу яких входили доповідачі і лектори»<sup>213</sup>.

Після XIII з'їзду РКП(б) (травень 1924 р.) впровадження шефства на селі набирає ще більших обертів, цей процес стає більш цілеспрямованим і організованим. В Україні починають створюватися «Товариства культурної змички з селом», які ставили на меті якнайскоріше залучення селянства до лав «рятівників світу», поборників комуністичних ідеалів. Товариства допомагали селянству в організації політосвітніх установ, роз'ясненні радянського і земельного законодавства, в поширенні соціалістичних форм і методів господарювання. Щоб зменшити розбіжності у соціальному житті робітників та селян, пропонувалися різні підходи в організації селянства на зміцнення радянської влади, «оскільки, – на думку Ш. М. Мунчаєва, – між робітничим класом і селянством існує певне протиріччя, що випливає з різного положення цих класів: робітничий клас виступає носієм соціалістичного укладу в народному господарстві, а селянство – носієм дрібнотоварного виробництва, що стихійно породжує капіталізм»<sup>214</sup>.

Згодом, відчувши практичні наслідки «шефства» в Україні, більшовицькі ідеологи вигадують нове поняття – культурна змичка міста з селом. Перші товариства культурної змички з селом з'явилися в середині 1924 року в Одесі, потім у Катеринославі, а на кінець 1924 року вони з'являються майже у всіх великих містах України. ЦК КП(б)У постійно контролював роботу шефських організацій і прикладав багато зусиль для того, щоб вона мала позитивний результат. На початку лютого 1925 року ЦК КП(б)У разом із ЦК ЛКСМУ було опубліковано циркулярний лист про нові форми шефства, де було викладено вимоги щодо спрямування більш значних сил на зміцнення союзу робітничого класу з селянством, надання селу культурної допомоги тощо. Г. Шевчук, вивчаючи це питання, вказував: «Шефська робота повинна полягати в тому, щоб якнайбільше робітників залучати до роботи на селі в кооперації, сільраді, КНС, сільських та делегатських зборах жінок, зборах членів взаємодопомоги, сільбуддах, хатах-читальнях, до роботи по забезпеченню села газетами і книгами»<sup>215</sup>.

Користуючись підтримкою з боку радянської держави, шефська робота в Україні на 1925 рік набуває таких розмірів, що можна було вже сміливо говорити про «шефство манію», яка охопила майже всю більш-менш активну частину робітників. Так, при суднобудівному заводі в

---

<sup>213</sup> Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. – С. 116.

<sup>214</sup> Мунчаєв Ш. М. История Советского государства. – С. 235.

<sup>215</sup> Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. – С. 122.

---

Миколаєві в організацію культзмічки міста з селом входило понад 2000 робітників. За січень-березень 1925 року представники миколаївського товариства прочитали в підшефних селах 14 доповідей, відкрили дві хати-читальні, придбали для селян три бібліотеки, регулярно забезпечували селян газетами і журналами, а на кошти, зібрані членами товариства, шефська комісія придбала чотири трактори, 500 пудів насіння і три гарби<sup>216</sup>.

Така шефська допомога селу провадилася по всій Україні і мала дієвий, змістовно-практичний вплив на свідомість селянства, його культурні і духовні вподобання, на досить до цього помірковану позицію більшості селян у відношенні до робітників, їхнього побуту, образу мислення, яка радикально змінилася на кінець непу. Визнаючи зміни, які відбувалися на селі, українські селяни будуть казати: «І ми більшовики, тому що вони вигнали поміщиків, але ми не комуністи, тому що комуністи проти індивідуального господарства»<sup>217</sup>. Селянин побачив в радянській державі і її переваги, він при звичаївся. Саме це при звичаєння допомогло українському селянинові в подальший період адаптуватися до умов тоталітарного життя в СРСР.

Певну роль в процесі реалізації партійного курсу українізації відіграв спеціальний видавничий центр – «Книгоспілка», створений у грудні 1922 року, 86,5 % видань якого виходило українською мовою. Що стосується спеціальних видань для села, то сільськогосподарська література складала 60 %, белетристика – 9,75 %, кооперативна – 9,75 %, дитяча – 6,5 %. Пересічна ціна одного видання – 43 копійок, тираж – 4750 екземплярів<sup>218</sup>.

Таблиця 1.1

**Продукція видавництва „Книгоспілка” за 1925 – 1926 рр.**

призначення	назв	аркушів	тираж	вартість	номінал тиражу
для селян	209	679,5	1519600	228657	433748
для жінок	7	24	44000	6306	12970
загальномасова	90	382,5	511000	132382	291111
для молоді	18	70	118000	10824	21300
дитяча	11	10,5	97000	3793	7100

1. \*Таблицю складено за: ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 2. – Спр. 1075. – Документи об обслідованні органів печати в УССР (1 января 1923 – 30 сентября 1927 гг.). – 391 арк. – С.388.

<sup>216</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 352. – Оп 1. – Спр. 226. – С. 234.

<sup>217</sup> Через военный коммунизм к непу: Материалы для работы по лабораторно-исследовательскому методу с методическим введением. – С. 37.

<sup>218</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 539. – Оп. 2. – Спр. 1012. – С. 1-3.

---

В Україні книговидавництво фактично забезпечували чотири основні видавництва: Державне Видавництво України, «Червоний шлях», «Книгоспілка», «Пролетар». За даними обслідування цих видавництв на 1925 р. було складено список найбільш популярної літератури: 1) сільськогосподарська література; 2) бібліотека радянського права; 3) соціально-економічна література; 4) ленінська бібліотека; 5) бібліотека знань; 6) ленінсько-селянська бібліотека; 7) бібліотека малописемного; 8) бібліотека селянина; 9) агітаційно-просвітницька; 10) антирелігійна; 11) художня<sup>219</sup>.

Не зважаючи на досить значну кількість україномовних видань, на нарадах Агітпропів, Всеукраїнських партнарадах вказувалось, що друковані речі взагалі, а особливо книга, досить слабо проникають на село, що гальмує культурний розвиток останнього. Так на вимогу Наркомату РСІ 24 січня 1924 року правління Книгоспілки повідомило про створення сітки своїх книгарень та відділів в Україні: Харків – 4, Київ – 3, Одеса, Житомир, Вінниця – 1. В цілому на низовій сільській периферії нараховувалось до 400 книжкових полиць при сільських споживспілках<sup>220</sup>. Проте, на думку ЦК КП(б)У, їх кількість була недостатньою.

Щоб швидко поправити становище, окрім книговидавництва, починає набувати темпів видавництво періодичних видань. За даними наркомату РСІ УСРР вже на кінець 1921 року в Україні виходило 189 газет та журналів загальним тиражем 1 млн. 78 тис. екземплярів. З них найбільший тираж мали газети: «Комуніст» – 40 тисяч, «Селянська правда» – 40 тис., «Вісті» – 30 тис., «Известия» – 270 тис., «Незаможник» – 80 тис., «Вісник РАТАУ» – 99 тис.<sup>221</sup> Для поліпшення становища із книгозабезпеченням села було визнано за доцільне організувати спеціальну структуру – акціонерне товариство «Село-Книга». «Одним з найсерйозніших завдань, – вказувалось в циркулярі № 296 ЦК КП(б)У, – що стоять на черзі, це – розповсюдження літератури на селі. До цього часу існували перешкоди, тому що був відсутній спеціальний апарат, що виконував би це завдання... тому наказано організувати акціонерне товариство «Село-Книга», що поширюватиме літературу на селі»<sup>222</sup>.

Бурхливе піднесення «класичного» непу надало більшовикам можливість реалізувати на селі реформаторський принцип, закладений в основу українізації. Цей принцип прямо виходив з загально психологічного характеру більшовизму – ідеї, реалізованої у відповідності до комуністичної доктрини, що виявилась життєздатною, керованою

---

<sup>219</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 539. – Оп. 2. – Спр. 1012. – С. 8-14.

<sup>220</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 539. – Оп. 2. – Спр. 1075. – С. 90.

<sup>221</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 352. – Оп. 1. – Спр. 2. – С. 35-40.

<sup>222</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 1448. – С. 238.

---



інстинктом соціального виживання, який загострювався кризовими явищами тоталітарної епохи. З'явилася певна, синтезована, поки що не радянська, а проміжна – непівська свідомість. Ця свідомість зародилася у консенсусі, пристосуванні селян до нової влади, нової суспільної ідеї, що змушувала селянина перебудовуватись. «Процеси руйнування і творення крокують нога в ногу по всіх “параметрам” сільського життя, – писав В. Данілов, – землеустрій, виробництво і виробничі відносини, взаємовідносини села і держави, функціонування суспільних і партійних організацій, благоустрій і побут, релігія і культура: все те, що призвело до змін в самій особистості селянина»<sup>223</sup>.

З самого початку націоналізація-українізація фактично розглядалася більшовиками лише як засіб для вирішення політичних завдань. В середині 1920-х років українізація визначалася як культурно-політичний процес, однак вже тоді це носило механічні, сугестивні риси, що призводили до розмивання національної державної ідеї, нівелювали уявлення про національну державу як інструмент вирішення суспільних питань. Відсутність духовного виховання, духовно-релігійних впливів, що надавали свідомості українських селян традиційних ознак, створили у внутрішньому світі селянина певний вакуум. Тотальне охоплення державою усіх сфер народного життя призвело, і не без допомоги мовноутворюючих чинників, до зміни свідомості українських селян. «Більшовики, дурячи українізацією, – зазначає О. Кучерук, – підштовхували патріотично настроєних і просто сумлінних людей до співпраці, до впровадження своєї політики, тим самим перетворюючи українізацію в різновид колабораціонізму»<sup>224</sup>.

В цілому ж протиріччя феноменального порядку, пов'язані з більшовицькою уніфікаторською ідеєю «націоналізації», в період непу остаточно не проявились, а лише вплинули на типологізацію свідомості селян та їх ставлення до радянської влади. Саме вона визначила зміну свідомості та стереотипів мислення українських селян, що в подальшому стали називатись «непівськими», а самих людей з такою психологією – «непманами». Але непман з міста належав до зовсім іншого психотипу, зі своїми особливими стереотипами свідомості, а непману на селі були властиві традиційні суто національні українські риси. Для міста поняття «непмана» полягало в причетності до нового політико-економічного виміру, що склався в СРСР за «класичного» непу. При цьому, реставрувалися майже всі дореволюційні господарсько-промислові

<sup>223</sup> Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – С. 72.

<sup>224</sup> Кучерук О. Більшовицька політика українізації у 20-х роках. – С. 32.

---

взаємовідносини, а, отже, і буржуазні відчуття. Для села ці обставини були дещо іншими.

Форсоване поширення «непманської культури» в реальному житті села вело до затвердження безкультур'я, до знецінення традиційних уявлень, до падіння суспільної моралі не тільки в середині селянського середовища, а і серед представників КП(б)У на місцях. Про цей процес свідчать чисельні селянські листи селян до партійних органів та в газети і журнали. Так, в скаргах селян Коростенського округу наводились такі факти: «Секретар райкому брав участь в проводах комсомольців сельосередку до школи, втягнувши прибулого політосвітянина райкому. Напившись, купую пішли до парку, стали сперечатися з позапартійною молоддю, частина полягала в куцах». Подібні листи надходили і з Зінов'ївської округи: «Серед піонерів по загонах помітна відсутність товариського взаєморозуміння, порушення піонерами звичаїв та законів (пияцтво, куріння, чванство і т.д.)». «В Шепетівському окрузі відбувся нечуваний на селі випадок згвалтування комсомольцем жінки з комуни. В Криворізькому окрузі комсомольці варять самогон»<sup>225</sup>. Про це ж повідомляється і з Запоріжжя: «В селі Хортиця комсомолец скаржився на те, що в ячейці ніякої роботи не проводять, а всі кривлять душею і розбещуються, всюди неправда, безчинство, я цього винести не можу і вирішив вийти із організації»<sup>226</sup>.

На селі ці явища взагалі мали б носити повальний характер. Але детермінованість селянської психології, її все ще поверхнева зміна поки що не вилучила зі свого нутра захисних, імунних якостей, які базувалися на дореволюційному церковно-народницькому вихованні. Тому під розкладаючим свідомість тиском реформаторських ідей більшовиків опинилася переважно молодь села. «Підростало покоління, що ненавиділо селянський побут, – пише В. Булдаков, – неможна забувати, що більшовицька культура відіграла свою вагому роль у зв'язку зі зростанням в населенні певної кількості безбатьківщини»<sup>227</sup>].

Важко не помітити, що хоч українізація і почалася під гаслами, сформульованими за участю Леніна, однак основний імпульс для розвитку вона отримала вже після відходу ним від справ, фактично, вже після його смерті. З остаточною перемогою Й. Сталіна в боротьбі за панівне положення в ЦК РКП(б) українізація вже не мала для нього такої актуальності, проте керівництво ЦК КП(б)У продовжувало прикладати зусилля для її подальшої реалізації. Провідна роль в цьому процесі

---

<sup>225</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 7. – Оп. 1. – Спр. 162. – С. 8-9.

<sup>226</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 7. – Оп. 1. – Спр. 164. – С. 46.

<sup>227</sup> Булдаков В. П. Красная смута. – С. 26.

належала О. Шумському, що очолював з 1924 по 1927 рр. наркомат освіти УСРР. Шумський намагався переконати партверхівку в Москві в тому, що на владу більшовиків українці дивляться як на окупаційну. Дискусії і протистояння в українському партапараті примусили О. Шумського наївно шукати правди в Москві у Сталіна. Зрозуміло, що ніяких наслідків, окрім негативних, це не мало, оскільки Сталін вже ясно взяв курс на згортання українізації. Вирішення мовної проблеми переслідувало цілком ясні ідеологічні цілі. Вірний учень Леніна Сталін руками українців через українізацію спромігся розбудувати мережу партійних осередків як у містах, так і на селі, партійні одиниці існували в найменшому трудовому колективі, і саме партія вирішувала всі питання від глобальних до найдрібніших, до того ж тримаючи під контролем їх виконання.

Початок згортання Сталіним українізації ознаменувався певними здобутками для українців. Згідно з партійним переписом 1927 року на Україні з 168 087 членів КП(б)У, 52 % були українцями. Серед комуністів українців – 70 % визнали українську мову рідною<sup>228</sup>. Відбулося збільшення кількості українських партійців з 24,5% до 54,8%. На 1925 рік в держустановах відсоток діловодства українською мовою досягнув 65 %. Держапарат в районах і округах працював на українській мові повністю. Нижча школа була українізована на 80 %. Навіть газети та журнали Пролеткульту на 60 % виходили українською мовою<sup>229</sup>.

Отже, принципи та заходи, за допомогою яких проводилась українізація, надмірна ідеологізація курсу, а також її мета і завдання, направлені на зміцнення більшовицького режиму в Україні, отримали на момент її згортання в 1927 році негативний соціальний підтекст. Потреби прискорення індустріалізації спонукали більшовиків до серйозної корекції свідомості українських селян, підсилюючи за допомогою радянської культурного життя маргінальність українськості, поширюючи в масовій свідомості стереотипи «провінційності» та «селянськості», а тому і безперспективності української мови. Одним із проявів деформування традиційної свідомості українських селян стала урбанізація, що зростає протягом 1920 – 1928 років з 4,2 млн. до 5,6 млн. В першу чергу, з села починає виїжджати молодь, яка сподівалась здобути у містах освіту і влаштувати власну кар'єру.

Отже, українізація як ідея мала позитивну сутність, але її позитивізм був дегуманізований самою метою українізації. Кількість безграмотних на селі за період українізації зменшилась, але молоде покоління в процесі радянської українізації почало остаточно втрачати українську

<sup>228</sup> «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. – С. 64.

<sup>229</sup> Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.). – С. 579.

---

індивідуальність, особисту духовну культуру. Українізація допомогла визначитися молоді, як і на селі, так і в місті, з вибором свого майбутнього. Таке майбутнє, однак, пов'язувалось з комуністичними універсальними ідеями, що виводили свідомість селянина-українця на космогонічний, щоправда поспіхом і передчасно, рівень, але позбавляла можливості досягнення національної соборності. Комуністичні ідеї були дійсно універсальні, але особистість в руслі цієї ідеї була ще несформованою, недостатньо розвиненою, тому легко розчинилася в загальному, формуючи ту сумнозвісну масу, яка гнулась в ту сторону, в яку її гнула тоталітарна система.

### 3.2. НАРОДНА ОСВІТА – КАНАЛ ПРОСУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ІДЕОЛОГІЇ В СЕЛЯНСЬКИЙ СВІТОГЛЯД

Серед низки заходів у боротьбі за створення нових орієнтирів, на основі яких повинно було відбуватися формування радянського суспільства в Україні за «класичного» непу, особливої ваги почали набувати чинники культури, основоположними елементами якої традиційно виступала народна освіта. Одне з чільних місць в цьому контексті зайняла проблема переведення українських шкіл на рідну мову. Дане питання неодноразово обговорювалися на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У, зокрема, найбільш детально – на пленумі ЦК КП(б)У (листопад 1920 р.) та на Всеукраїнській нараді КП(б)У (січень 1921 р.). Дискусії, що виникали на цих засіданнях щодо української мови в школах, свідчать, що вирішення цього питання для більшовиків було досить складним, але курс, взятий на українізацію школи, почав втілюватись у життя. Одним з перших свідчень про це є постанова Раднаркому України (21 вересня 1920 р.) «Про введення української мови в школах і радянських установах», в пункті 2 якої акцент робився на необхідності термінового введення обов'язкового вивчення української мови в усіх навчальних закладах з неукраїнською мовою викладання<sup>230</sup>.

Більшовицький уряд в Україні намагався задекларувати таку політику щодо розвитку української освіти, яка могла б дієво контрастувати з політикою дореволюційною. Намагаючись грати на контрастах, партійно-радянське керівництво категорично пропонувало губернським установам створити справжні умови вільного розвитку викладання національною мовою та усунути всілякі можливі перешкоди до цього. «Ці заходи, – писав у ті часи О. Щусь, – повинні полягати не в адміністративному командуванні, а в обережному товариському роз'яснюванні тотожності інтересів трудящих України і Росії. Не на словах, а на ділі дати можливість користуватись у школі, в установах рідною мовою, борючись із тими, хто намагається перешкоджати цьому з тим, щоб перетворити українську мову на знаряддя комуністичного виховання трудових мас»<sup>231</sup>.

Робилась безпрецедентна спроба виховати в короткий термін таку особистість, яка, не пориваючи зі своїм національним корінням, могла б порвати з традиціоналізмом свого класу і засвоїти догмати нової більшовицької ідеології, пов'язаної з пролетаризацією свідомості. Ця спрямованість в пролетаризацію була основою тої освітньої системи, яку

<sup>230</sup> Державний архів Житомирської області. – Фонд Р-1983. – Оп. 1. – Спр. 3. – С. 51.

<sup>231</sup> Щусь О. Українське національне питання на історичному зламі. – С. 77.

---

впроваджували в Україні згідно програмних положень РКП(б) розроблених для всієї країни, проте мала свої суто місцеві особливості. В РСФРР більшовицька освітня політика базувалась на принципі єдиної трудової політехнічної школи. Але в Україні становлення освітньої системи відбувалось на принципах вузькофахової професійної освіти.

Освітня система в Україні, будівництво якої розпочалося на початку непу, отримала багато спільного із дореволюційною концепцією розвитку народної освіти, що пропагувала вузькофаховий підхід, який відповідав більшовицькій ідеї універсалізації – розчинення індивідуальної особистості в колективі, її технізація, що вважалась більш високим ступенем особистого розвитку. Таким чином, головним завданням, що ставилося перед освітянами, стає виховання громадян, запрограмованих на виконання конкретних задач-планів від рівня підприємства чи колгоспу і до державного. В програмних положеннях, сформульованих ЦК РКП(б) для ВЛКСМ, проголошувалось: «Основне завдання в справі виховання молодого покоління полягає у його здатності остаточно встановити комунізм»<sup>232</sup>.

Положення про сутність і спрямування нової системи освіти неодноразово обговорювались і дістали схвалення на Всеукраїнських нарадах з питань освіти. Остаточне затвердження узгодженої більшовицької комуністичної концепції освіти відбулося на V Всеукраїнському з'їзді Рад у березні 1921 року. Законодавчо вона була затверджена в «Кодексі законів про освіту», введеному в дію постановою ВУЦВК (22 листопада 1922 р.), згідно якого всі загальноосвітні гуманітарні заклади (як вищі, так і середні, академії, університети, вчительські семінарії, загальноосвітні середні навчальні заклади і т.п.) закриваються. Всі колишні технічні, ремісничі, сільськогосподарські та інші школи виробничого характеру мали бути реформовані в свій нормальний тип з таким розрахунком, щоб відповідали стану професійної освіти<sup>233</sup>.

Радянізація школи в Україні повинна була початися зі змін свідомості шкільних вчителів, для чого було розроблено цілу низку документів, якими повинні були керуватися освітянські органи в їх перепідготовці. 1 квітня 1921 року Раднарком України направив волвиконкомам, відділам «Робсоцкульту» та відділам освіти спеціальну інструкцію «Про піднесення рівня шкільних робітників», пункт №6 якої вказував: «Кожен шкільний робітник мусить обов'язково подати до

---

<sup>232</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 7. – Оп. 1. – Спр. 40. – С. 36.

<sup>233</sup> Мірошніченко М. І. До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-і роки. – С. 53.

---

Волосної комісії не менш як один реферат по політграмоті і один по трудовій школі. Реферати на українській мові повинні свідчити про рівень засвоєння працівником української мови та його політичну грамотність»<sup>234</sup>.

Певним чином, стимуляція перебудови освітян українського села відбувалася за ініціативи самих селян. Маючи велике бажання до навчання, а також вбачаючи в навчанні своїх дітей нові можливості для їх майбутнього, вони все робили для того, щоб в разі потреби організувати цей процес. Оскільки вчителів, особливо на початку непу, не вистачало, селяни самі намагалися займатися їх знайти. Так, в одному з документів харківського губкому КП(б)У (жовтень 1923 р.) вказується на те, що сітка шкіл не задовольняє потреб селянських підлітків, бо в деяких місцях в семирічку приймають не з 10, а з 14 років, тому селяни вимагають дозволу на вільний найм вчителя<sup>235</sup>.

В подальшому курс на радянізацію сільських освітян починає певною мірою справджуватися. В першу чергу це відбилося у збільшенні кількості бажаючих вступити у партію. «В середовищі вчителів спостерігається тяга в партію. Це так природно, – говорить в доповіді про обстеження сільських шкіл Артемівської округи (квітень 1924 р.), – бо їх ідеологія під впливом подій і перебудови держави змінилася в корні, не кажучи про те, що вчителі в старі часи було передовою частиною сільського населення»<sup>236</sup>.

Іншою тенденцією, що відображає становище вчителів на селі, стало падіння їх культурного рівня та інтелектуальна інертність. Відображенням культурного застою освітян села є доповідь Одеської губінспекції «Про наслідки обслідування політосвітньої роботи на селі» (листопад 1925 р.), де наводяться такі дані: «Коло інтелігенції села Білоусівка замикається трьома вчителями. У суспільному житті села участі не приймають, газет не читають. Вчителька зборів селян не відвідує в силу негативного відношення селян до жінок, які приймають участь в суспільному житті села»<sup>237</sup>.

Для досягнення поставленої мети більшовицькі доктринери висували такі першочергові завдання: безплатна і обов'язкова загальна і політехнічна освіта для всіх дітей до 17 років (що, однак, передбачалось здійснити в далекій перспективі), повне здійснення принципів єдиної трудової школи з викладанням рідною мовою і з спільним навчанням дітей обох статей без будь-якого релігійного впливу. «Вся справа в тому, –

<sup>234</sup> Державний архів Житомирської області. – Фонд Р-1983. – Оп. 1. – Спр. 3. – С. 52.

<sup>235</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 1705. – С. 65.

<sup>236</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 539. – Оп. 2. – Спр. 1070. – С. 158.

<sup>237</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 539. – Оп. 2. – Спр. 1119. – С. 118.

---

писав В. Ленін, – що разом з перетворенням старого капіталістичного суспільства навчання, виховання і освіта нових поколінь, які створюватимуть комуністичне суспільство, не можуть бути старими... Тільки докорінно перетворюючи справу навчання, організацію і виховання молоді, ми зможемо досягти того, щоб результатом зусиль молодого покоління було створення суспільства, не схожого на старе, тобто комуністичного суспільства»<sup>238</sup>.

Заступник наркома освіти УСРР Я. П. Ряппо в статті «Проблеми виховання та освіти в Радянській державі» більш конкретно ставив мету нових закладів освіти: «На єдино реальному базисі – техніці пролетаріат як творець її повинен звільнитися від буржуазної філософії, буржуазно словесної школи. Пролетаріат повинен отримувати знання з математики, хімії, природничих і соціально-економічних наук. Проблема виховання і освіти пролетаріату має вирішуватися в процесі виробництва і для виробництва»<sup>239</sup>.

Основоположником освітньої системи нового типу став нарком освіти УСРР Г. Гринько. Основним типом сільської школи, який запропонував Г. Гринько, було визнано трудову чотирьохрічну школу з значною домінантою соціального виховання, оскільки в першу чергу до такої школи приймали дітей бідняків. Загалом школа мала такий вигляд: I рівень – діти віком від 4 до 8 р. – виховувались у дитсадках; II рівень – діти з 8 до 15 р. – семирічні трудові школи; III рівень – з 15 р., після закінчення семирічки, підлітки за класовою ознакою вступали до профшколи з дворічним терміном навчання, якою завершувалася початкова освіта<sup>240</sup>.

Однією з тенденцій, що характеризують освіту в Україні, стало зростання кількості національних шкіл. Якщо на 1922 р. їх було три до одної російськомовної, то у 1930 р. десять до одної. З них на селі у 1923 – 1924 рр. нараховувалось 13735 шкіл першого та другого концентру, в 1924 – 1925 рр. 13912 шкіл, в 1925 – 1926 рр. 16373 шкіл, в 1926 – 1927 рр. 17256 шкіл. У 1926 р. 80% початкових шкіл – українські, а в 1928 р. понад 97% дітей навчалися рідною мовою. У 1927 р. вузи мали таку картину: 23 – двомовні, 14 – українські, 2 – російські<sup>241</sup>.

Варто зауважити, що на середньоосвітньому шкільному рівні на селі проголошувалась така основна ідея – боротьба пролетарської науки та культури з відсталістю та приниженням людини перед оточуючим світом, виховання її таким чином, щоб вона могла постати гордо і зухвало над

---

<sup>238</sup> Через военний комунізм к непу. – С. 47-48.

<sup>239</sup> Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. – С. 54.

<sup>240</sup> Там само. – С. 56.

<sup>241</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 7. – Оп. 12. – Спр. 129. – С. 68.

---



недосконалістю та стихійністю навколишнього світу. Тому кожний освітній рівень мав дещо тупиковий характер, оскільки для того, щоб перейти на більш вищий освітній ступінь, потрібно було пройти виробничу школу.

Велика увага почала приділятися неписьменним селянам старшого віку: якщо на 1921 рік на селі працювала 371 школа для неписьменних, то в 1924 р. вже 16857 шкіл, в яких навчалось грамоті 1 млн. чоловік. В 1926 році шкіл було вже 25 тис., і в них навчалось 1750 тис. Чоловік, завдяки чому на селі різко зросла питома вага грамотних. Якщо в 1922 році їх було тільки 15%, то в 1927 р. вже 50 %<sup>242</sup>. Але і в 1927 році ще майже половина сільського населення була безграмотною, хоча, за деякими даними, за роки непу неграмотність в Україні було ліквідовано серед 8 мільйонів селян.

Однак основний вектор освітньої концепції Г. Гринька був спрямований не на старше покоління, а на молодь. «Протягом 1920-х років, – вказує В. І. Прилуцький, – українська молодь із села масово переселяється в міста»<sup>243</sup>. Не дивлячись на українізацію освіти і культури, молодь, що вже скуштувала смак свободи та незалежності від патріархальної традиційності батьків, радянська освіта давала змогу піти далі – поїхати в місто, остаточно відійти від батьківської опіки, села.

Процес від'їзду молоді з села певним чином був пов'язаний і з штучно створеною більшовиками напруженістю, що існувала в цей час в селянській масі між різними її верствами. Одну з можливостей її подолання на користь радянської частини селян вони вбачали в ліквідації безграмотності найбільш бідних. В загальному огляді освіти на Україні, що проводився ЦК КП(б)У, «До питання про соціальні процеси на селі» (1 листопада 1922 р.), складеному на основі матеріалів анкет, було зроблено такий висновок: «Головне зараз – культурна і політ-просвітницька робота... Серед членів КНС 47 % взагалі неписьменних, що кулак впливає на бідноту, головним чином, своєю агітацією... кулак, намагаючись оволодіти органами влади... одягає свої ідеї в привабливий вигляд, а не виставляє їх голими... і тому, щоб усвідомити єдиний для незаможника вихід зі злиднів... неписьменному селянству потрібно піднятися хоча б трохи вище культурними сходами»<sup>244</sup>.

Якщо вплив на свідомість селян через партійну агітацію і пропаганду за своєю специфікою не міг у швидкі строки принести потрібні результати, оскільки агітатори, в основному, були чужорідними

<sup>242</sup> М. А. Народня освіта в 1924 – 1925 роках (матеріали до перевиборів Рад). – С. 36.

<sup>243</sup> Прилуцький В. І. Соціально-політичний портрет української селянської молоді в період становлення тоталітарного режиму. – С. 48.

<sup>244</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 1074. – С. 40.

---

елементами в сільській народній масі, то свої, ідейно підковані, політично загартовані елементи могли б ефективно впливати на кардинальні зміни селянської свідомості. Свідченням того, що більшовики намагалися диференціювати освіту на селі є постанова «Про пільги в освітній справі для членів КНС», де містились наступні параграфи: § 1 – про організацію відповідних осередків КНС у ВНЗ; § 2 – про переважне право участі і впливу, а також використання всіх сільбудинків, хат читалень і інших культурно-освітніх установ; § 3 – про переважне право вступу поряд із робітниками в усі державні шкільно-виховні установи, а також безплатне навчання в них; § 6 – про для входження в усі шкільно-виховальні установи й недопущення захоплення їх куркульським елементом, право брати участь у шкільних радах, комітетах, комісіях як постійних, так і тимчасових»<sup>245</sup>.

Класовий підхід у освіті зводився не лише до зміни соціального складу тогочасного села на користь незаможного селянства, а і передбачав докорінну зміну подальшого розвитку селянства – його пролетаризацію. Остаточні зміни свідомості селянина повинні були відбуватися на рівні вищої освіти, яку могли отримати лише комсомольці, комуністи або лояльні радянській владі селяни. Ю. А. Поляков так пояснював це явище: «Бурхливе суспільно політичне життя, що кипіло в країні, не могло залишити без участі активні прошарки сільського населення, і по цій лінії йшло розмежування, поляризація сил – в той час як частина селянства більше, ніж в попередні роки, замикалася в межах свого господарства, зосереджувала всі свої сили в колі вузьких, власницьких інтересів, інша частина під керівництвом і впливом партійних, комсомольських організацій виділила зі свого середовища активних учасників суспільного життя»<sup>246</sup>.

Взагалі, потрапити у вузи для селян було досить складно, так як вони комплектувалися за класовим принципом шляхом досконалого відбору кандидатур через профспілки, КНС, партійні організації, що, в свою чергу, помітно відзначалось на рівні знань студентів. «Низький рівень знань вступників до вузів, – зазначає Н. Коцур, – система відряджень на навчання до вузів, класовий підхід при зарахуванні замість критерію «знання» – все це негативно позначилося на якості підготовки фахівців для народного господарства»<sup>247</sup>.

На кінець непу ситуація дещо змінюється. Аналіз соціального складу студентів, що навчалися в ВНЗ України, дозволяє зробити висновки про поступове, а з 1926 року різке збільшення доміанти числа студентів, що направлялися на навчання з сільської місцевості. В інформаційному огляді

---

<sup>245</sup> Комітети незаможних селян: Збірник документів (1929–1930). – С. 188-189.

<sup>246</sup> Поляков Ю. А. Переход к нэпу и советское крестьянство. – С. 464.

<sup>247</sup> Коцур Н. Українізація і освіта у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. – С. 79.

---

про роботу на селі за 1927 рік, складеному до відкриття VI пленуму ЦК ЛКСМУ, подані такі дані: в індустріально-технічних вузах навчалось 6733 студентів, з яких 10,5 % – селяни; в сільськогосподарських – 4237, з яких 52,2 % – селяни; в соціально-економічних – 4281, з яких 21,8 % селян; в педагогічних – 6337, з яких 17,9 % селян; в медичні – 5864, з яких 12,6 % селян; в мистецькі – 1543, з яких 13 % селян<sup>248</sup>. Загалом процент сільської молоді, яка навчалася в вузах УСРР, дорівнював 20,7 %, що складало 6000 чоловік з 28985 всього студентського загалу<sup>249</sup>. На 1927 рік процентне співвідношення в вузах робітників і селян було – 52,9 до 47,1 %, в технікумах – 35,2 до 64,8 %. Випускників вузів і технікумів налічувалося 35 тисяч при загальній кількості 160 тисяч чоловік<sup>250</sup>.

Індустріалізація та механізація на виробництві механістично впроваджувалась і в систему виховання та освіти. Ця система, незважаючи на своє матеріальне прогностичне обґрунтування, мала, однак, суттєві ознаки ірраціональності, однією з компонент якої було намагання більшовиків створити людину з новою свідомістю, позбавивши її суспільну свідомість всіх, притаманних дореволюційному часу, елементів.

В педагогічному керівництві 1923 року для радянських вихователів міститься робота Е. Генрле «Праця в комуністичних дитячих групах», в якій пропонується всіляко вбивати спрагу прекрасного, яка може впливати на дитину реакційно, штовхаючи молодих обдарованих пролетарів не в ряди їх класових товаришів, де взагалі небагато естетики, а в руки і на службу буржуазності<sup>251</sup>. Таку мету більшовиків підтверджують слова М. Бухаріна на XIII з'їзді РКП(б): «Питання про те, хто буде очолювати всі наші командні висоти, питання про те, як буде відшліфоване, як буде виліплене, освічене, треноване наступне покоління – адже нам доводиться дбати про те, щоб виліпити кваліфікованих професорів – наших професорів. Нам треба дбати про те, щоб з наших величезних лабораторій вийшли наші червоні спеці; нам треба дбати про те, щоб належним чином було поставлено обробку матеріалу для того, щоб підготувати наших середніх функціонерів для будівництва соціалістичного суспільства»<sup>252</sup>.

Більшовицька освітня система в Україні повинна була перетворити людей на виробничий матеріал, який з часом повністю втратив би будь-які ознаки індивідуальності, особливо це стосувалося селянства з його традиціоналізмом у побуті і господарстві. «Більша частина робітничо-

<sup>248</sup> Державний архів Чернігівської області. – Фонд Р-69. – Оп. 1. – Спр. 49. – С. 711.

<sup>249</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 7. – Оп. 12. – Спр. 129. – С. 67.

<sup>250</sup> Вопросы культурного строительства на Украине. – С. 25-26.

<sup>251</sup> ЦДАВОУ. – Фонд 178. – Оп. 1. – Спр. 50. – С. 4.

<sup>252</sup> Мірошніченко М.І. До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-і роки. – С. 57.

---

селянської молоді, – зазначає І. Корсунов, – ще в недостатньому ступені ідеологічно оформлена і підготовлена в комуністичному дусі, найменш стійка група комсомольців піддається антикомуністичним настроям і впливам, являючи собою носія дрібнобуржуазної ідеології, які потрапляють в комсомол з корисними цілями»<sup>253</sup>. Недивно, що першими на собі відчули всі принади такої освітньої програми комсомольці.

Сучасні автори підкреслюють крайню політизованість тогочасного освітнього процесу. Так, Г. Славута, зокрема, зазначає, що політизована і ідеологізована школа виконувала соціальне замовлення тоталітарної держави: виховання юної комуністичної зміни, здатної боротися за перемогу комунізму в країні і в усьому світі<sup>254</sup>. Зрозуміло, що школа завжди виконувала певне політичне замовлення держави. Культурне самовизначення за умов радянської дійсності, запроваджене через культурно-освітні установи, керовані елітою Комуністичної партії, визначені більшовицькою доктриною, призвели до повноцінного інтелектуального і духовного здвигу в селянській свідомості. Такі здвиги були спричиненні певною еластичністю соціальної свідомості українського селянства та етнонаціональною культурною звичкою українців, що довгий час перебували в кордонах Російської імперії, і для яких Радянська влада виступала спадкоємницею імперії.

Отже, ситуація в Україні протягом 1920-х років складалася таким чином, що культурний і політичний розвиток більшості населення йшов не тільки через освітні і партійні установи, а й весь хід історії, Жовтнева революція, громадянська війна, встановлення більшовицької держави – втягнула і робітників, і селян, і інтелігенцію в такі умови, в такий вир життя, звідки все мало вийти «оновленим і перевихованим». Тому закономірним є те, що культурне, духовне обличчя українського селянина доби непу, його свідомість зазнають значних змін. Швидкість цих змін скрізь і всюди підкреслювалась більшовиками, оскільки в них фактично було реалізовано їх мрію про те, що свідомість людини майбутнього повинна бути спрямована у сферу виробництва, удосконалення якого привело б до остаточної перемоги «пролетарської революції» в радянській державі. Поряд з цим відбуваються і зміни у ставленні селян до комуністичних ідей, вивчення яких було приведено до такого рівня, на якому раніше перебувало вивчення Закону Божого, тобто комунізм фактично проголошувався новою релігією, а вищий конклав – ЦК – в його намісника на Землі.

---

<sup>253</sup> Корсунов І. Десять лет борьбы и строительства. – С. 28.

<sup>254</sup> Славута Г. Антирелігійна політика Радянської держави в галузі народної освіти у 20-30-х рр. – С. 251.

### 3.3. КУЛЬТУРНА РЕВОЛЮЦІЯ: БОРОТЬБА З СЕЛЯНСЬКОЮ РЕЛІГІЙНОЮ СВІДОМІСТЮ

Становлення тоталітарного більшовицького режиму на території України в «класичний» період непу проходило за умов активної боротьби з релігійним культом, що значною мірою формував у всі часи селянську свідомість. Проблема релігії, релігійних почуттів, взаємообумовленість селянського побуту і релігії поставили її в центр більшовицької політики в Україні. З позицій більшовиків новий напрямок суспільного протистояння з українським селянством отримав назву «культурна революція». С. В. Кузнецов слушно зазначав з цього приводу: «Віра і праця займали центральне місце в системі цінностей селянина-християнина за вірою і християнина за способом життя. Трудівник (згідно селянського словника) означав людину, що обрікала себе на тяжку працю, сподвижника, мученика, що працює без втоми» [216, 285]<sup>255</sup>. Протягом століть під впливом релігії в селянина формувалися уявлення, що визначали його відношення до землі і праці, впливали певним чином на створення норм звичаєвого права, регулювали повсякденне господарче життя селянського світу.

Керівництву РКП(б) було зрозуміло, що майбутнє всього соціалістичного ладу, його економічна та політична розбудова тісно пов'язані зі змінами у свідомості, яка на селі завжди тісно перепліталася з релігійними почуттями, що заважали комуністичному творенню. «Щоб з належною повнотою уявити всю шкідливість релігійної ідеології для нинішнього етапу класової боротьби і соціалістичного будівництва на селі, – писав на початку 1920-х років Д. Ігнатюк, – треба чітко враховувати спорідненість релігійного світогляду, релігійного вчення і принципів з усім старим капіталістичним експлуататорським укладом, з його індивідуалістичною, споживчою ідеологією, громадськими і державницькими інституціями»<sup>256</sup>.

Слід визнати, що роль церкви у суспільному житті відчутно слабшала протягом тривалого часу. Але, якщо казенно-чиновницьке синодальне управління, запроваджене Петром I, було лише віхою на цьому шляху, то тоталітарна Радянська державність взагалі взяла курс на позбавлення церкви будь-яких прав на існування. Більшовики не хотіли жодних компромісів з церквою, що заважала їм опанувати ситуацію як на селі, так і в місті. «Виникає задача визначення відношення комунізму до віруючої особистості і церковної політики, – зазначають вони в тезах ЦК

<sup>255</sup> Кузнецов С. Вера и обрядность в хозяйственной деятельности русского крестьянства. – С. 285.

<sup>256</sup> Ігнатюк Д. Боротьба за атеїзм. – С. 16-17.

---

РКП(б) (2 лютого 1921 року) з антирелігійної пропаганди, – твердження «релігія власна справа» не тотожне комунізму: комунізм непримиренний з жодною релігійністю, він ставить своїм завданням перетворення матеріального пролетарського атеїзму у всезагальне світосприймання без ознак релігії»<sup>257</sup>. Намагаючись зберегти владу в своїх руках, більшовики змушені були шукати нові шляхи до оволодіння свідомістю селян – звідси і певна зміна і більш радикальні завдання антирелігійної боротьби.

Початок, а потім і розквіт непу надавав можливість більшовицькому уряду сподіватись на якнайскорішу перемогу соціалізму в Україні, але остаточна його перемога не могла бути досягнутою до тих пір, поки існувала така конкурентна в суспільному і ідеологічному плані організація як православна церква. «В нас нема ні партії кадетів, ні партії меншовиків, ні партії есерів, відкрито діючих, – писав один з ідеологів партії О. Ярославський, – але в нас є партія мракобісів, організованих в релігійні організації, які мають можливість проповідувати самі реакційні ідеї, саму середньовічну і більш далеких часів чортовщину, виховувати в цьому дусі кожного дня маси через свої агітпропи, користуючись іноді досить кваліфікованою силою своїх священників-проповідників, користуючись дуже великим апаратом впливу – мистецтвом, музикою, живописом, скульптурою»<sup>258</sup>. Дореволюційна культура, що базувалась на християнських принципах, таким чином, набуває в офіційній термінології статусу «некультурної», відсталого, контрреволюційної.

Ідеалізуючи тезу про «некультурність», керівництво РКП(б) поставило перед партійними функціонерами на місцях два головні завдання:

по-перше – виявити соціальне коріння релігії та звільнити від релігійної залежності основної маси населення;

по-друге – оновити культуру селян через систему освітніх закладів та передової педагогічної системи, побудованої в згоді з основними положеннями більшовицької доктрини.

Суб'єктивне та індивідуальне в традиційній свідомості селян, сакралізоване релігією, повинно було поступитись місцем загальному, тоталітарному, об'єктивованому в комуністичній доктрині. Такі зміни свідомості, на погляд М. Бердяєва, пов'язувались більшовиками з запереченням свободи, запереченням особистості, запереченням духу, яке зоставляло особистість без посвяти в релігійні таїнства, без яких знання

---

<sup>257</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 1046. – С. 100.

<sup>258</sup> Ярославский Е. Развёрнутым фронтом: О задачах и методах антирелигиозной пропаганды. – С. 16-17.

---

стають худосочними і відволікаючими, ведучими до розриву з живим буттям<sup>259</sup>.

Форми та методи впровадження культурної революції на селі визначалися політикою щодо нього більшовицького режиму. «Кожному робітникові і селянину, кожному чесному громадянину, що живе в Радянському Союзі, – проголошував один із апологетів «культурної революції» О. Штраус-Одинокий, – не сьогодні, так завтра, потрібно вирішити: з ким і куди йти – чи з Богом, з вірою в Бога, ангелів і святих, йти назад до капіталізму, темноти, невігластва, чаклунства, забобонів, бо ця дорога більш нікуди не веде і привести не може; чи йти з наукою, з ясним уявленням про світ і оточуюче життя, з культурою, цивілізацією, йти вперед, у світле майбутнє, до соціалізму»<sup>260</sup>. Розквіт непу, певне суспільне замирення, в якому керівництво РКП(б) бачило не стільки факт своєї майбутньої перемоги над селом, скільки можливість створення соціокультурної ситуації, що була б адекватною завданням майбутньої світової революції, вимагали від більшовиків більш складних підходів до «релігійного питання».

Процес формування суспільної свідомості селянина – як в цьому були переконані більшовицькі ідеологи – знаходився, в першу чергу, у тісному зв'язку з селянським побутом та виробничими відносинами, але ними одними не вичерпувався. Д. Ігнатюк писав про цей зв'язок: «На селянський побут релігія має величезний вплив, тому селянський побут наскрізь просякнутий релігією, а коли це так, то виходить, що боротьба за новий побут щільно пов'язана з боротьбою проти релігії»<sup>261</sup>. Відсутність механістичності та строгої утилітарності у відношенні до оточуючого світу і постійна присутність обрядовості, стихійності-природності, спіритуалістичного відчуття своєї праці, певна її міфологізація та освяченість – саме це відрізняло традиційну свідомість селянина від вихолощеної свідомості робітника-пролетаря – позбавлення її цих ознак повинно було сприяти перемозі культурної революції на селі.

Не зважаючи на партійній радикалізм та повну підтримку ідей культурної революції на селі, представники ЦК КП(б)У розуміли, що селянам буде значно складніше, ніж робітникам-пролетарям, змінювати своє ставлення до релігії, так як для селян комуністичний атеїзм був не просто атеїзацією побуту, а і десакралізацією землі та відношення до неї. І. Михайлів на сторінках «Безвірника» полемізував з цього приводу:

<sup>259</sup> Бердяев Н. Философия свободы. – С. 34.

<sup>260</sup> Штраус-Одинокий А. На борьбу с религией. – С. 3.

<sup>261</sup> Ігнатюк Д. Проти релігійного побуту. – С. 16.

---

“Робітники можуть бути безвірниками, вони роблять молотом. А хліборобам треба прославляти Бога, щоб був дощ та врожай»<sup>262</sup>.

Із запровадженням непу, більшовики намагалися створити такі умови на селі, в яких будь-яка релігія і церква сприймалися б громадянами через призму комуністичних ідей, що на думку партійних ідеологів, дозволило б пом'якшити радикалізм культурної революції та дало б більш суттєві результати у боротьбі за зміну свідомості. В інструкції агітпропу ЦК КП(б)У (19 листопада 1921 рр.) місцевим партосередкам з цього приводу вказувалось: «Відповідно всезагально-матеріальному світобаченню комуністів не релігійне членство породжує обрядовість, а, навпаки, матеріальні обставини обряду (ходи, вражаючий одяг священства, сп'яніння від ладану, співи, чаклунство місцевий жах перед таїнством) породжує масовий гіпноз і самонавіювання, екстази і навіть фанатичний екстремізм. Тому найближче завдання в тому, щоб обмежити, розвінчати, знищити і, особливо, змінити умови комуністичного побуту, зовнішній вплив обрядовості на психіку віруючих, подолання будь-якого зв'язку між віруючими і предметом їх віри, позбавлення обрядів їх втаємниченого змісту, викриття будь-якої чудодійності»<sup>263</sup>.

Ще в період революції церковні, православні структури почали витіснятися з усіх сфер суспільного життя. На початку непу ця ситуація ускладнюється прийняттям Президією ВУЦВК у січні 1922 року постанови «Про ліквідацію церковного майна», на основі якої починають активно закриватися церкви і каплиці, реєстрація будь-яких документів громадянського стану починає здійснюватися лише в загсах. Досить складне матеріальне становище на селі лише повинно було допомогти більшовикам впровадженню культурної революції. В своєму листі від 19 березня 1922 року В. Ленін закликав якнайповніше використати нестабільне положення на селі для боротьби з церковним клиросом, оскільки селянство на той час не в змозі буде підтримувати «духовенство і реакційне міщанство»<sup>264</sup>.

Під тиском культурної революції більшовиків поступово відбувається не що інше, як зміна зовнішньої необхідності, котра знаходиться у тотожності з традиційним національним елементом селянської свідомості і стимулюється посередництвом внутрішнього зв'язку, обумовленого визнанням чисто радянської моделі суспільного співіснування і виробленням нової моделі поведінки, культури, іншого

---

<sup>262</sup> Михайлів Ш. Як попи та сектанти шкодять підвищенню врожайності. – С. 29.

<sup>263</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 1046. – С. 101.

<sup>264</sup> Історія релігії в Україні. – С. 502.

---



архетипу, ініційованих тими чинниками, які примусили людину до такого існування.

Ініціація радянської моделі розвитку суспільства в Україні, складне економічне становище українських селян, суспільно-політичні та культурні зміни на селі призводили до диференціації селянської свідомості. Так, одна частина селянського загалу індіферентно віднеслася до ідеї культурної революції, а інша ступила на шлях активного відстоювання традиційної релігійності.

Фактично, диференціація поглядів на релігію в селянському середовищі існувала завжди, але запроваджена більшовиками культурна революція спричинила дуалістичну поляризацію селянської свідомості у відношенні до релігії. Односельчани, батьки і діти починають у цьому питанні відокремлюватися одне від одного не стільки за майновими ознаками, віком чи статтю, скільки на рівні свідомості, що, з запровадженням українізації-радянзації культури та освіти, фактично повністю контролюється більшовиками.

Неоднозначність здобутків культурної революції відчувалась на всіх рівнях суспільного життя села – у сільському побуті, освіті, культурі. Ось лише деякі свідчення з листів селян того часу про зміни в сільському житті: дописувач В. Коряк з села Ладин Прилуцької округи на Полтавщині – «...черниці місцевого монастиря ширять чутки про «страшний суд» в 1924 році, а учні сільської школи настільки «виховані», що, зустрічаючи попа, цілують йому руку»; дописувач Т. Малашкевич – «...у селі В. Дівиці відбувся привселюдний суд над двома вчителями: Недетьком та Горбанем, що говіли»; дописувач Д. Ткачук з села Крижопіль Ямпільського району – «...гурток КСМ розпочав антирелігійний диспут, на якому місцева вчителька повела агітацію серед місцевих селян, що релігія повинна бути і напади на неї комсомольців – дурниця»<sup>265</sup>; дописувач П. Махновський з села Сальник на Поділлі – школу відвідують тільки 25 % дітей шкільного віку, оскільки селяни не дають дітей, бо не вивчається «закон божий»<sup>266</sup>; дописувач Є. Тихвінський з села Літин Вінницької округи – «...в масі дітей релігійні погляди тримаються виключно з інерції, яку завдала їм дома їх родина»<sup>267</sup>; дописувач Ю. Непитай з села Щастинівка Бобровицького району на Ніжинщині – «...куркулі будують церкву, а місцевий КНС на школу й дошки не знайшов»<sup>268</sup>; дописувач С. Васильківський з села Високого на Борзенщині – «...нараховуючи 20

<sup>265</sup> Коряк В. Учительський побут. – С. 72-73.

<sup>266</sup> Коряк В. Учительський побут. – С. 58.

<sup>267</sup> Тихвінський Є. Дещо з нашої практики й побуту. – С. 62.

<sup>268</sup> Непитай Ю. А віз і досі там. – С. 21.

---

членів КНС, піп наважується «проповідувати» з амвону проти антирелігійних вистав та хати-читальні»<sup>269</sup>.

Але найбільш яскраво соціальна аномалія, пов'язана з диференціацією релігійної свідомості селян за непу, починає виражатися в поховальному обряді. Померлих, навіть з числа більшовиків, починають ховати за православним обрядом. «Раз ховали громадянським похороном і непартійного селянина. То був селянин-активіст, що багато попрацював на селі. 1905 року він, працюючи на одному заводі у Запоріжжі, брав участь у повстанні. На барикадах його було поранено, ця рана спричинилася до захворювання сухотами, з того він і вмер. Але непартійних селян ховали по старому: попи з корогвами та з півчою»<sup>270</sup>.

Певні здобутки культурної революції, направлені на зміну селянської свідомості, були пов'язані і з проведенням недільників, що мали б відволікати увагу селянства від недільних відвідин церкви, так і допомагати агітаційній роботі, розповсюдженню більшовицької літератури і т.п. Диференціація селянської свідомості, контрольована більшовицькими агітаторами, відбувалася і методом впровадження замість церковних свят, таїнств та обрядів нових радянських обрядів, що засновувались на революційних, марксистських цінностях та ідеалах. Звідси – «червоні» хрестини, весілля, поховання. Партійні і комсомольські секретарі почасти були відомі в народі як «червоні попи». На початку 1923 року в газетах обговорювалась навіть ідея заміни Різдва святом Усунення Всіх Богів, та пропонувалося ввести нове літочислення, починаючи з жовтня 1917 року<sup>271</sup>.

Першим досвідом активної заміни релігійних свят на радянські було впровадження з грудня 1922 року «комсомольського різдвя». «Успішне проведення на селі нового свята повинне відбитися на подальшій нашій роботі з селянством. Дуже важливо під час проведення цього свята уникнути всіх шкідливих перегинів. Свято повинне носити громадянський характер на противагу релігійному Різдву. Склад усіх пісень, сценок, вуличних демонстрацій, клубних вечірок повинен був відображати героїчну боротьбу селян з поміщиками, боротьбу бідноти українського села з куркульством та бандитизмом»<sup>272</sup>. Незважаючи на проведення «комсомольського різдвя», протягом класичного непу святкування православного Різдва відбувалося майже по всій Україні, свідченням чого є чисельні скарги місцевих активістів до центральних газет та журналів: дописувач В. Каган з села Бабушка Чуднівського району на Волині –

---

<sup>269</sup> Васильківський С. Піп просвіщає. – С. 16.

<sup>270</sup> С-їв М. Громадянський похорон. – С. 42-43.

<sup>271</sup> Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. – С. 170.

<sup>272</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 1452. – С. 212.

---

«...писар сільради, диякона син, пішов у своє село апостола читати, а заступник голови – син релігійного куркуля – пішов у церкву на свято»<sup>273</sup>; дописувач Нілов з села Лисівка Володарського району – «...сільрада перед святом зачинена, а секретар хор вчить, щоб гарно в церкві заколядувати»<sup>274</sup>; дописувач М. Михайлик з села Рацив Чигиринського району – «...райвиконком забороняє релігійні свята – це цілком неправильно і йде всупереч нашій політиці»<sup>275</sup>.

Зазнали змін і обрядові дійства на святі урожаю, що вже не проходили в такому вигляді як раніше, але саме свято урожаю комуністи не змогли позбавити його релігійно-обрядової сутності. Їм приходилося визнавати: «Жодне свято не може так хвилювати землероба, так вплинути на формування нових ідей в житті села як урожай-свято. Воно торкається самих життєвих, господарчих інтересів селянина як раз в той момент, коли він про них найбільш розмірковує»<sup>276</sup>.

Іншим подібним прикладом впровадження нових комуністичних радянських свят стало свято Першої борозни. «Свято Першої борозни повинно стати революційним святом, спрямованим на безперервне забезпечення посівної кампанії, проведення закріплення масової колективізації. За день до початку польових робіт колони колгоспників, радгоспників, селищних товариств і бідняцько-середняцького селянства виїжджають з прапорами в поле, де провадять на полі першу борозну. Доцільним і обов'язковим повинно бути висвітлення партійних рішень у справі колгоспного руху та популяризація основних рішень партії»<sup>277</sup>.

Одним з найбільш важливих в ієрархії утворених більшовиками нових культових свят стає свято Жовтневої революції, відзначення якого мало піднести войовничий дух прихильників всього радянського у країні та нагадати ворогам революції про остаточну перемогу більшовицької партії та радянської держави. До його проведення ставилися такі вимоги: «Свято взагалі проводити так, щоб не треба було витратити великих засобів, але глядіть на те, щоб воно пройшло по діловому, з глибоким змістом і розумінням великого моменту. Час зовнішньої декорації і великої помпи минув – треба ретельно і уважно підходити до цієї справи, щоб вона дала найбільший результат»<sup>278</sup>.

Октябрини та «червоні хрестини» почали відзначати з 1922 року. Цікавий приклад проведення обряду хрещення по-новому, наведений в

<sup>273</sup> В. Каган «Різдво святкують». – С. 24.

<sup>274</sup> Нілов Н. Сільрада на замку. – С. 24.

<sup>275</sup> Михайлик М. Революційна законність на селі. – С. 21.

<sup>276</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 254. – С. 2.

<sup>277</sup> Державний архів Черкаської області. – Фонд Р-665. – Оп. 1. – Спр. 44. – С. 88-89.

<sup>278</sup> Як треба проводити свято Жовтневої революції на селі. – С. 4.

---

листі члена сільради С. Ганіна з села Тальменка (25 листопада 1924 року): «Наш міліціонер т. Карпенко, у якого народився син, не захотів хрестити його по старому попівському обряду, а зробив октябрини, що відбулися в нарсуді 23 листопада. Присутніх було близько 200 чоловік, з яких більшість було дорослих, були навіть старі люди, які дуже хотіли побачити, як це по-новому, по-комуністичному хрестити будуть. І коли октябрини відбувалися, то публіка, як ніколи ще не було, слухала не без великої уважності і було дуже тихо, а по закінченні промови кожного оратора народ бурхливо рукоплескав. Ім'я новонародженому дали Кім одногосно, і коли октябрини скінчилися, між публікою промовлялося: «А що, хлопче, правду ж вони кажуть, ці оратори, і насправді ж можна заразитися від тієї купелі, зараз же всякого народу понаприїжджало, і усілякої зарази розвелось». Так у нас відбулися перші октябрини, котрі дуже вплинули на населення»<sup>279</sup>.

Одним з важливих елементів новоутворених обрядів було наречення новонародженої дитини нововигаданим „радянським” іменем. «Червоний іменесловник» вміщував доволі великий вибір імен і навіть скорочень з революційної лексики: Кім, Владлен, Октябрь, Ідеал, Ера і т.д. Слід відзначити, що, незважаючи на своє «новітнє походження», радянські свята швидко поєдналися із старою звичкою відмічати нові революційні свята традиційним пияцтвом, яке майже завжди супроводжувалося бійками, бешкетництвом, а іноді і відвертим розбоєм. М. Амосов писав про цей процес: «Чому ми спостерігаємо таке грандіозне пияцтво, – головними чином через те, що ще дуже сильно в нас відчувається вплив проклятушого старого ладу. Весь буржуазний лад і побут були такими, що люди не мали іншого виходу, як заливати на свята спиртом і самогоном всю тяжкість свого безправного повсякденного життя»<sup>280</sup>. Більшовики твердили, що причини цього походять з пережитків, що залишилися в спадщину радянській державі від старого ладу.

Диференційованість селянської свідомості відмічалась і у ставленні до традиційного християнського обряду вінчання, що іноді супроводжувалось відвертим невіглаством. «У селі Диканька Полтавської області, відбулося багате вінчання місцевого кулака в сільській церкві з усіма церковними церемоніями. Один з сільських комсомольців, намагаючись перешкодити вінчальному обрядові, вирядився під «чорта» і прийшов до церкви. Присутні, побачивши чорта, розбіглися хто куди. Але

---

<sup>279</sup> Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. – С. 172.

<sup>280</sup> Амосов Н. О пьяных праздниках. – С. 24.

---

церковний сторожка зі словами: «Чортів тепер нема», – вдарив комсомольця дубцем по голові, котрий від такого удару вмер на місці»<sup>281</sup>.

Незважаючи на відчутні зміни не тільки в свідомості атеїстів, а і віруючих, селянські традиції іноді дивним чином перепліталися з комуністичним побутом, коли не тільки комсомольці, а навіть і члени партії, будучи вірними більшовиками-ленінцями, починали ходити до церкви та справляти релігійні обряди. «Виконання релігійних обрядів, – говориться у звіті Катеринославського повіткому комсомольської організації від жовтня місяця 1925 року про хворобливі явища у сільській частині, – членами комсомолу масовим явищем назвати не можна, але все ж спостерігається багато випадків відвідування комсомольцями церкви і проведення релігійних весіль»<sup>282</sup>.

Намагаючись змінити свідомість українських селян за допомогою заміни одних свят на інші, більшовики фактично використовують засоби, притаманні релігійним організаціям, що дивним чином впливало на ставлення селян до самої комуністичної ідеї, яка починає в їх свідомості сакралізуватися. Цікавою є думка М. Бердяєва, сучасника революції і непу, стосовно сакралізації більшовизму. «Коллективна совість є метафоричний вислів, людська свідомість перероджується, коли її охоплює ідолопоклонство. Комунізм як релігія, а він намагається бути релігією, є створення ідолу колективу»<sup>283</sup>.

По іншому ставилися до ідей культурної революції віруючі люди, які, хоч і не були домінуючим прошарком на селі, але, зазвичай, склалися переважно з заможних селян, літніх людей та жінок. Саме вони активно опиралися закриттю храмів, нищенню церковного майна, реквізиції святих мощей та ритуального обладунку. Іноді спротив віруючих селян був досить серйозний. У Полтавській окрузі в селі Бродщині на вербну неділю селяни виступили із закликом: «Бий їх, сукиних синів. Хліб забрали, ще й церкву хочете забрати»; а в селі Верьовці Артемівського округу на протести проти закриття церкви зібрався величезний натовп жінок (біля тисячі осіб), які не дали закрити церкву<sup>284</sup>.

У відповідь на посилення атеїстичного терору віруюча частина села починає вести себе більш активно, що відразу було помічено ОГПУ, керівництво якого наприкінці 1923 року відмічало: «Релігійний рух все більше охоплює широкі верстви селянства. Хвиля поширення чудес,

<sup>281</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 7. – Оп. 1. – Спр. 103. – С. 13.

<sup>282</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 7. – Оп. 1. – Спр. 162. – С. 21.

<sup>283</sup> Бердяев Н. Самопознание. – С. 491.

<sup>284</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 7. – Оп. 1. – Спр. 40. – С. 11-12.

---

супроводжуючись хресними ходами, набуває широких розмірів і в цьому відношенні головну роль відіграє духовенство і куркульство»<sup>285</sup>.

За роки «воєнного комунізму» найбільш бідніша частина села практично мала можливість прибрати до рук усю владу на селі – саме вона першою виступила носієм нової радянської свідомості, і саме її близьке оточення зазнало змін свідомості, які відбулися під впливом культурної революції. Побоюючись появи конкурентів, вона з великою підозрою поставилася до появи в політичному і культурному житті села інших соціальних верств, особливо тих, що намагалися затвердити релігію як свою ідеологію.

Неп та його здобутки надавав певним групам села можливість певного політичного та культурного реваншу, що неодноразово відмічалось і самими більшовиками. «Вважаючи на спостереження в умовах непу ідеологічного наступу буржуазної реакції, зокрема релігійної активності непманів, – говориться у резолюції Укрглавліту (22 лютого 1925 р.), – необхідна посиленна і рішуча протидія цьому наступу у всіх його проявах, часто невинних зовні, і посилення гарантії остаточної перемоги пролетаріату на ідеологічному фронті»<sup>286</sup>. Іншим свідченням піднесення активності віруючої групи села є резолюція від 10 квітня 1926 р. Чернігівського райпарткому: «Процес економічного відродження села, що відбувається за останній рік, викликав, у свою чергу, колосальне зростання соціальної активності всіх верств українського селянства, відбувається оформлення ідеології експлуататорських верств села, куркулів і попів»<sup>287</sup>.

Про цей же процес свідчать і випадки про оновлення ікон, куполів в Україні. Один з таких, що згадується у доповіді Подільського губвиконкому (2 грудня 1923 року), є Калинівське чудо – яскравий приклад тогочасного духовного опору більшовицькій культурній революції. «На околиці містечка Калинівка стоїть дерев'яний хрест, до верхівки якого прикріплено хресну іконку. Під час боїв одна з куль влучила в іконку і пробила її наскрізь. Хтось з проїжджаючих біля хреста побачив струмінь темно-червоного кольору і вирішив, що це кров з рани Христа. Вістка про чудо миттєво розповсюдилась по всьому Поділлі. Біля хреста почали збиратися великі гурти народу з різних губерній, іноді збиралося до 20 тисяч людей. Біля хреста розповсюджувалися листівки з закликком до повалення радянської влади»<sup>288</sup>.

З подібними явищами більшовики намагалися боротися всіма можливими засобами. Так, було зроблено все для того, щоб інше

---

<sup>285</sup> Державний архів Житомирської області. – Фонд Р-152. – Оп. 1. – Спр. 21. – С. 37.

<sup>286</sup> Державний архів Чернігівської області. – Фонд Р-600. – Оп. 1. – Спр. 423. – С. 21.

<sup>287</sup> Державний архів Чернігівської області. – Фонд Р-600. – Оп. 1. – Спр. 508. – С. 167.

<sup>288</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 1046. – С. 24-25.

---

подільське чудо, в Асафатовій долині, швидко було забуто. Партійні органи Подільської губернії, звітуючись про це в ЦК КП(б)У, зазначали: «Хрестоносний рух на Асафатову долину на кінець 1924 року майже ліквідовано і, головне, в безболісній формі. Долину площею у 8 десятин, заставлену 15 тисячами хрестів, перетворено на рілля. Виключну роль у справі ліквідації і хрестоноства, і всіляких спроб до реставрації Асафатової долини відіграли Галинчинецькі комнезами і, взагалі, комнезами округи»<sup>289</sup>.

Серед заходів, які повинні були бути спрямовані на деформацію релігійної свідомості українських селян, використовувалися і досить brutальні, направлені на приниження честі і гідності віруючих та священнослужителів. Свідченням такої політики більшовиків була постанова (24 червня 1924 р.) Проскурівського окрвиконкому: «Всі релігійні громади, спілки та секти (православні, римо-католицькі, автокефальні, іудейські та секти євангельських християн, адвентистів 7-го дня, баптистів і т.п.) існуючі на теренах Проскурівської округи, котрі ще до цього часу не заключили умов (договорів) на церкві, костьоли, синагоги та інші молитовні дома з Ліквідаційною комісією при окрвиконкомі, повинні не пізніше 30-го липня заключити зазначену угоду в установленому порядку»<sup>290</sup>.

Але якщо в Проскурівському окрузі віруючі повинні були орендувати власні приходи, то в Лубенському окрузі пішли ще далі. В скарзі селян цього округу, направленій в Харків, містились конкретні факти про величезні державні побори, які місцеві органи радянської влади вимагали з церковних громад. В скарзі зазначено: «Церкві обкладаються обтяжливим страхуванням, а общинам віруючих суворо забороняється збирати серед членів добровільні пожертвування на церковні та причтові потреби, а де це робиться, то зібране конфіскується»<sup>291</sup>.

Свідченням того, що культурна революція на середину непу почала перемагати не тільки в царині ідеології, є дані за 1925 рік про секуляризацію церковного майна на території Радянського Союзу: так було ліквідовано 673 монастиря, у власність селянським комунам та артілям було передано 873 тис. десятин церковної та монастирської землі. Було націоналізовано 84 заводи, 602 скотних двори, 436 молочних ферм, 1112 прибуткових будинків, 704 готелів та дворощ, 311 пасік, 277 лікарень та готелів. В монастирські і церковні будівлі було виселено 1 млн. 680 тис. чоловік, біля 50 монастирів було перетворено на санаторії. У 168 з них

<sup>289</sup> Державний архів Вінницької області. – Фонд Р-434. – Оп. 1. – Спр. 40. – С. 22.

<sup>290</sup> Державний архів Вінницької області. – Фонд Р-925. – Оп. 5. – Спр. 55. – С. 99.

<sup>291</sup> ЦДАГОУ. – Фонд 1. – Оп. 20. – Спр. 1757. – С. 173.

---

було створено дитячі притулки та притулки для престарілих. Також на їх місці було створено 197 шкіл, 349 лікарень, 2 пологові будинки. 287 будівель було передано різним радянським установам загального призначення і 188 військовому відомству і, нарешті, 14 колишніх монастирів було перетворено на концентраційні табори<sup>292</sup>.

В процесі більшовицької реконструкції суспільної свідомості, нав'язування народним масам пролетарського індустріально-механістичного світобачення і світосприйняття протягом 1920-х років не лише у місті, але і у селі поступово, але невпинно формується інший, підвладний концептуальним перетворенням більшовицької доктрини вид свідомості, позбавлений будь-якої релігійності. Партійний ідеолог Д. Ігнатюк, відмічаючи якісні зміни у свідомості радянських людей, на початку 30-х років писав: «Те, що сьогодні, вже не сотні і не тисячі, а мільйони трудящих міста і села готові сприймати і хочуть сприймати наукові основи марксистсько-ленінського світогляду, і що до цього вони підготовані всією системою свідомого впливу на них партії – все це ставить пропаганду атеїстичного світогляду, антирелігійну лінію на нову висоту»<sup>293</sup>.

1927 рік став роком зникнення примарних надій на можливість суспільного консенсусу, породженого непом. Наприкінці класичного непу відбулося певне пом'якшення відношень церкви та радянської держави, що закріпило корінний перелом у політиці дерелігієзації та атеїзації. Селянську свідомість, яка зазнала деформаційного впливу культурної революції, фактично було змінено, що помічали і самі селяни: «Вечором на вулиці, замість звичайних пісень, гурт хлопців співає нові: «Гей, нумо хлопці, славні червонці», «Молоду Гвардію», а далі чути чутки: «Гей ти Бог, де ти пропав? Видно, тебе комсомолец напужав!»<sup>294</sup>.

Селянська свідомість не витримувала натиску соціального експерименту більшовиків, що відбувався під гаслами культурної революції, так як вона мала інший характер чим у пролетаря, була сакралізована в праці і міфологічна, втрата чого відбувається під тиском більшовицьких атеїстичних ідей. «В боротьбі з переконаннями людей про існування надчуттєвих сил, – відмічав цю тенденцію В. Терновий, – що впорядковують всесвіт, більшовики зробили дійсно багато, самий факт жовтневої революції, що зруйнувала століттями створювані традиції, похитнула докорінні уявлення про непорушність основ буття, є, одночасно, антирелігійним фактом, що підриває віру в Бога»<sup>295</sup>. Церква

---

<sup>292</sup> Штраус-Одинокий А. На борьбу с религией. – С. 95.

<sup>293</sup> Ігнатюк Д. Проти релігійного побуту. – С. 13.

<sup>294</sup> Селяни пишуть. – С. 7.

<sup>295</sup> В.Т. Религия и быт молодежи. – С. 31-32.

---



поступово втрачала своє місце в суспільній ієрархії, і все, що вона могла протиставити державній політиці – це відданість своїх віруючих. Недаремно М. Бердяєв робить такий висновок: «Соціальний тоталітаризм є іншою стороною кризи християнства. Тоталітаризм відповідає релігійній потребі, він і є ерзац релігії»<sup>296</sup>.

Отже, під тиском культурної революції більшовиків поступово відбувається не що інше, як зміна зовнішньої необхідності, котра знаходиться у тотожності з традиційним національним елементом селянської свідомості і стимулюється посередництвом внутрішнього зв'язку та ініціація тих чинників, які примушують людину до суспільного існування. Ініціація радянської моделі розвитку суспільства в Україні, складне економічне становище українських селян, суспільно-політичні та культурні зміни на селі призводили до змін у селянській свідомості. Так, одна частина селян зовсім не реагувала на ідеї культурної революції, а інша ступила на шлях активного відстоювання традиційних релігійних цінностей. Зміни селянської свідомості, контрольовані більшовиками, відбувалася і шляхом запровадження замість церковних свят, таїнств та обрядів чисто радянських культурних елементів, що засновувались на революційних, марксистських цінностях та ідеалах. Контролюючи цей процес, більшовики намагалися в політичному і культурному житті села запобігати домінуванню інших соціальних верств, особливо тих, що намагалися затвердити релігію як свою ідеологію. Неп та його здобутки надавав цим групам села можливість певного політичного та культурного реваншу, що неодноразово відмічалось і самими більшовиками.

---

<sup>296</sup> Бердяєв Н. Самопознание. – С. 491

---

## ВИСНОВКИ

У період нової економічної політики відбулась структурна реорганізація свідомості селян, розмежування селянської психології під натиском комуністичної політики та ідеології. Трансформація свідомості українського селянства в період непу як об'єкт наукового пошуку залишається у колі маловивчених проблем. Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що проблема модифікації селянської свідомості та політичних настроїв за часів непу ще не стала предметом спеціального дослідження, а тому потребує ґрунтовної розробки і вивчення. У результаті проведеного дослідження було з'ясовано, що у вітчизняній історіографії досить об'ємно розглядалися окремі питання, що стосувалися класових відносин на селі, майнової диференціації та пов'язаної з нею соціальної нерівності. Проте, єдина комплексна робота, яка б поєднувала зміни в сільському господарстві 20-х рр. та зміни селянської свідомості і політичних настроїв в період непу, на даний момент не знайшла свого автора. Тому на основі проведеного дослідження й узагальнення його результатів ми зробили низку висновків, які мають теоретичне і практичне значення.

Базуючись на таких методологічних принципах історичної науки, як історизм, об'єктивність, науковість, системність, плюралізм і застосовуючи історико-порівняльний, структурно-функціональний реконструктивний методи, автор проаналізував чинники, що вплинули на формування свідомості та політичних настроїв українського селянства в період нової економічної політики.

Період 1921-1929 рр., який розглянуто в роботі, називають «непівським», проте в процесі опрацювання було зроблено наступний висновок відносно того, що період непу був досить різноманітним і включав наступні етапи:

1 – гостре протистояння між владою і селянством, яке тривало протягом 1921-1923 рр., досить часто в літературі кваліфікується як переднепівський;

2 – стабілізація відносин на селі, найбільше піднесення непу у 1924-1926 рр.;

3 – наступ на селянство, згорання непу, пов'язаний із запровадженням колективних форм господарювання (1927-1929 рр.)

Взаємовідносини влади і селянства на початку 1920-х років потрібно охарактеризувати, як період загострення соціальних та культурних протиріч, оскільки селянство стало тією політичною силою, яка виявила бажання до активного протистояння запровадженню в Україні командно-

адміністративної системи. Це протистояння знайшло найбільш серйозне для влади втілення у повстанському русі. Виступи селян свідчили як про їх політичну свідомість, так і активний економічний спротив вульгарній більшовицькій пролетаризації села.

Форми селянського протесту у цей період носили як пасивний, так і активний характер. До перших відносилися скорочення площ засівів до споживчих потреб, ігнорування орендних угод, розпродаж за безцінь худоби, нищення власного сільськогосподарського інвентаря чи здача його на металобрухт. Заможні селяни спішно відмовлялися від оренди землі, припиняли наймати робітників також для того, щоб позбавитися куркульського тавра. Серед активних форм опору слід виділити демонстрації на знак протесту, грабування сільських кооперативів, спалення приміщень сільрад, хат комуністів, уповноважених з хлібозаготівель, активних членів комітетів незаможних селян. Варто зауважити, що революція у свідомості пересічного селянина 1920-х років зробила з доброчесного громадянина, трудівника і плекальника землі войовничого, по-козацькому рішуче налаштованого бунтівника.

Боротьба радянської влади з повстанським рухом стала важливою віхою життя українського села початку 20-х рр., головним з елементів організації якої слід вважати репресивно-каральну методичку, оскільки саме завдяки їй більшовикам вдалося розмежувати сам повстанський рух і його основну базу (як в соціальному, так і матеріальному плані) – село.

Постійне придушення з боку радянської влади повстанського руху селян за допомогою лише військової сили виявилось неефективним, і став зрозумілим той факт, що перемогу у боротьбі з економічним та соціальним спротивом селян можна здобути лише за умови зміни ставлення як влади до селянства, так і селянства до влади, чому в повній мірі сприяло запровадження нової економічної політики, яка виявилася для селянства справжньою «кисневою подушкою». Неп відповідав, хоча й з великими протиріччями й обмеженнями, бажанням селянства, обумовленим їх традиційним культурним спадком, яскравим прикладом якого був націонал-комунізм 1920-х років, особливо його український варіант.

Нова економічна політика, її методи призвели до створення нового господарського механізму, переходу від бюрократичного централізованого управління сільським господарством до економічного управління – через ціни, кредит, грошовий обіг, до роботи на ринок, та використання господарського розрахунку. Економічний механізм непу породжував прагнення до вищої продуктивної праці, сумлінної роботи, кращої якості сільськогосподарської продукції. Але відсутність

---

збалансованої цінової й кредитної політики також гальмували розвиток приватного господарства, стримували підприємницьку ініціативу, зрештою знижували ефективність функціонування ринку.

Неп в Україні мав і свої особливості. Вони пов'язані перш за все з відсутністю державного суверенітету. Підписання УСРР «союзного робітничо-селянського договору» у грудні 1920 р., а потім й входження її до складу СРСР поставили уряд України у повну залежність від рішень Москви, в тому числі у галузі економіки. Всеукраїнський з'їзд рад змушений був керуватися рішеннями всесоюзних з'їздів рад, директивами РКП(б) – КП(б)У.

Особливістю непу в Україні було й те, що тут радянська Влада утвердилася пізніше, ніж у Центральній Росії, пізніше розпочалася націоналізація «командних висот», а відтак краще збереглися елементи (складові) ринкової економіки та контингент підприємств із досвідом роботи в умовах ринку. Дещо м'якше, ніж у Росії, здійснювалася й політика «воєнного комунізму». В цей час в Україні працювали базари, торги тощо. В УСРР зберігався значний прошарок заможного селянства, що сприяло більш повному втягненню селянських господарств у ринкові відносини. Використавши розвиток ринку для стабілізації радянської влади у першій половині 1920-х рр., партія завершує відступ і переходить до їх поступового згортання. Неп не став шляхом до раціональної й ефективної економіки. Керована економіка стала органічною складовою тоталітарного режиму. Правляча партія повернулася до реалізації комуністичної доктрини.

Перехід від комуністично-розподільчої до планово-ринкової системи господарювання, здійснений державною партією на початку 1920-х рр., засвідчує – нова економічна політика була новою лише у порівнянні з політикою «воєнного комунізму»; економічні й політичні наслідки запровадження ринкових відносин в 20-х рр. доводять високу ефективність ринкової економіки; неп формувався як низка імпровізованих заходів державної партії; держава має забезпечити економічну та правову підтримку вітчизняного господаря, контролювати дотримання правил добросовісної конкуренції, не допускати монополізації ринку; адміністративні методи доцільно використовувати лише в екстремальних умовах; економіка має бути вільною від будь-якого ідеологічного тиску.

Разом із тим, деякі аспекти нової економічної політики потребують дальшого поглибленого вивчення. Доцільними були б формування й видання збірника документів та матеріалів, які б неупереджено розкривали вплив державної політики ВКП(б) на деформацію політичних настроїв та свідомості селян України у 1920-ті рр. й дозволили б глибше усвідомити складність і суперечливість економічних, політичних та соціальних процесів у період непу.

Стосовно ставлення селян до більшовицької політики на середину 1920-х рр., то на основі аналізу тогочасних процесів можна стверджувати, що, незважаючи на сприйняття селянами ідей непу, внутрішній опір комуністичній доктрині тривав. Проблема полягала в тому, що в самій парадигмі суспільної мети більшовиків було закладено суто теоретичні, філософські, ідеологічні міркування, які суперечили традиційному ментальному розумінню сутності суспільних відносин українським селянством.

В цілому ж, політика ВКП(б) щодо сільського господарства в роки непу була непослідовною і суперечливою. Прикриваючись гаслами «союзу пролетаріату з селянськими масами», влада по відношенню до села проводила таку політику, яка була їй вигідна в той чи інший момент. У періоди загострення продовольчої проблеми чи зменшення експорту сільгосппродукції вживалися заходи, які або активізували розвиток сільського господарства або його гальмували.

Стимулюючими важелями ринкових відносин на селі виступали продподаток, дозвіл на вільну торгівлю матеріальна зацікавленість, конкуренція. До гальмівних важелів належали надмірна ставка на збільшення прибутку, розхитана фінансова система, зокрема, обмежене кредитування селянського виробництва тощо. Як тільки певна небезпека існування радянської влади минала, остання переходила в наступ, жорстко регламентуючи сільськогосподарське виробництво.

Своєрідність ситуації переходу до непу відобразилась у зміні державно-централістської моделі економічного розвитку, що, в свою чергу, призвело до змін у соціальній та духовній сферах. Організовані в березні 1920 року комітети незаможних селян мали створити перевагу у формуванні більшовиками потрібного складу місцевих органів влади. Комнезами стали громадською організацією політичного спрямування, направлену на полегшення процесу становлення радянської влади в українському селі. КНС були політичною, економічною та культурною опорою більшовиків на селі, однією з складових впливу на формування в середовищі селян нової, пролетарської свідомості. Діяльність комнезамів можна охарактеризувати як антиселянську, оскільки за їх безпосередньої участі відбувалися земельні перерозподіли, вони виступали організаторами створення перших колективних господарств, встановлювався контроль за діяльністю сільських рад який призвів до фактичного захоплення комнезамівцями влади в сільських радах, в результаті чого організації КНС фактично встановили на селі власну диктатуру, не допускаючи до участі в управлінні заможних селян і на середину 20-х рр. перетворились в єдиний орган влади на селі.

---

Потрібно відзначити, що в процесі трансформації свідомості та політичних настроїв відіграли значну роль і Комітети селянської взаємодопомоги, повсякденну діяльність яких було спрямовано на протиставлення традиційному селянському індивідуалізму.

Під тиском культурної революції більшовиків поступово відбувається зміна селянської свідомості та політичних настроїв, в багатьох випадках спричинена зовнішньою необхідністю, котра знаходиться у взаємозв'язку з традиційним національним елементом селянської свідомості і стимулювалася посередництвом внутрішнього зв'язку, обумовленого визнанням радянської моделі суспільної культури і виробленням нової моделі поведінки, світовідчуття, іншого архетипу. Ствердження радянської моделі розвитку в Україні паралельно з складним соціально-економічним становищем заможних селян призводило до остаточного зникнення традиційної свідомості. В контексті цього явища, одна частина селян зовсім не реагувала на ідеї культурної революції, а інша ступила на шлях активного відстоювання традиційних релігійних цінностей.

Зміни селянської свідомості, кореговані більшовиками, відбувалася і шляхом запровадження нових радянських культурних елементів, що засновувались на революційних, марксистських цінностях та ідеалах. На початку непу найбільш бідніша частина села, що першою засвоїла та адаптувала радянську культуру, практично виступила носієм нової радянської свідомості. Контролюючи цей процес, більшовики намагалися в політичному і культурному житті села запобігати домінуванню інших соціальних верств, особливо тих, що хотіли ствердити релігію як свою ідеологію. Неп та його здобутки надавав цим групам села можливість певного політичного та культурного домінування.

Іншим напрямом, на який РКП(б) покладала великі надії, стала українізація. Впровадження української мови на урядовому рівні та в управлінських відносинах, на думку партійних ідеологів, повинно було допомогти перевиховати амбіційного селянина-власника на майбутнього сподвижника пролетарських, марксистсько-ленінських ідей. Пролетаризація селянської свідомості та політичних настроїв мала відбуватися не тільки в сфері його повсякденного побутового життя, але і на освітньому рівні. Робилася спроба виховати таку особистість, що, не пориваючи зі своїм національним корінням, могла б порвати зі своїм «дрібнобуржуазним» селянським минулим і перейняти догмати комуністичної ідеології. Всіляко наголошувалось на тому, що основним положенням є виховання майбутнього покоління на панівних

марксистсько-ленінських засадах, формування людей з пролетарською культурною базою та освітою.

Позитивним моментом розвитку народної освіти, зокрема, її українізації, стало зростання у декілька разів кількості національних шкіл. Варто відзначити той факт, що в рамках культурної революції на селі, яка в основному носила політичне та ідеологічне забарвлення, впроваджувалося таке важливе явище, як ліквідація масової неписьменності, а також розвиток та поширення української мови – головного інструменту самовираження української нації. Вивчення процесів культурного самовизначення селян за умов радянської дійсності, яке запроваджувалося через культурно-освітні установи, керовані елітою Комуністичної партії і визначені більшовицькою доктриною, призвели до повноцінного інтелектуального і духовного здвигу в селянській свідомості.

Але не варто стверджувати, що українізація спромоглася створити пролетаризованого селянина. Пролетарем він міг стати лише зовні, позірно-офіційно, а в реальному бутті відсутність духовного виховання, духовно-релігійних впливів, що надавали національному життю певних неповторних ознак, створили у внутрішньому світі українця відчутний вакуум. У період непу відбулася трансформація селянської свідомості та політичних настроїв, яка відзначалася тим, що риси, характерні для дорадянського селянина (індивідуалізм, пріоритет земельних цінностей, відсутність прагматизму) під впливом комуністичної ідеології масово трансформуються в зовсім протилежні – байдужість, інертність, формалізм, поява комплексу «меншовартості».

Особливо тісно він був пов'язаний з монополізацією державою права селянина розпоряджатися результатами своєї господарської діяльності, що виражалось у позаринковій державній заготівлі хліба та примусовій розверстці. Більшовицьке керівництво реалізацію цього питання, в першу чергу, пов'язувало з процесом одержавлення засобів виробництва в галузі економіки, домінуючими елементами якого стає націоналізація землі. В свою чергу, відмова уряду УСРР від пошуків компромісного вирішення земельного питання, призводить до початку процесу натуралізації сільського господарства. На перше місце в державній економіці висувається комуністична доктрина, в руслі якої починає ліквідуватись приватна власність та обмежуватись товарно-грошові відносини, які більшовики намагаються замінити прямим продуктообміном.

Підсумовуючи вище сказане, маємо зазначити, що політична ситуація в українському селі була досить напруженою. Така ситуація, за

---

об'єктивних умов, впливала на формування палітри політичних настроїв українського села. Чітко прослідковується і зв'язок з тим фактом, що Україна у 1920 – 1929 роках являла собою територію соціального протистояння, де все більше поширювався антагонізм між громадянами та владою. Незважаючи на загальне антибільшовицьке спрямування селянського економічного спротиву, заснованого на засадах протистояння більшовизму, неприйнятному для українського селянства, політичні настрої не були однорідними. Скоріше, мова може йти про певний набір ситуативних політичних орієнтацій пов'язаних в єдине ціле соціально-економічним характером непу.

В суспільному житті селянства України почали формуватися викривлені поняття щодо норм цивілізованого співіснування, руйнувалися уявлення про справедливість і порядок. Навпаки, насаджувалися страх перед партійним та державним чиновництвом, формувалася образ всюдисущого монстра в особі співробітника ВЧК. Свідомість селян деформувалася та почала відрізнятися від створених протягом століть норм соціальної поведінки, що ґрунтувалися на національних традиціях та загальнолюдських цінностях.



## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Граціозі А. Війна і революція в Європі. 1905 – 1956 рр. – К. : «Основи», 2005. – 350 с.
2. Гражданская война на Украине: Сборник документов и материалов. – Т. 1, кн. 1. – К.: Политиздат, 1967. – 427 с.
3. Ленин В. И. Речь на III Всероссийском продовольственном совещании /16 июня 1921 г./ // Полное собрание сочинений. – М. : ИПЛ, 1982. – Т. 43. – С. 350 – 360.
4. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1919. – № 1. – С. 3.
5. Кондуфор Ю. Ю. Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 році. – Х. : ІПВ, 1953. – 278 с.
6. Graziosi A. The Great Soviet Peasant War. – Publications Office URI Harvard University, 1996. – 79 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. – Оп. 1. – Спр. 237. – Доклади о деятельности Донецкого губревкома о политическом положении в губернии (7 лютого – 20 серпня 1920 р.). – 49 арк.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. – Оп. 1. – Спр. 239. – Отчёты о работе инструкторов отдела управления и сведения о положении в Николаевской губернии (лютий – серпень 1920 г.). – 42 арк.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. – Оп. 1. – Спр. 635. – Сводки о политическом положении в уездах Киевской губернии и деятельности отделов Киевского губисполкома (март – декабрь 1921 г.). – 128 арк.
10. Ленин В. И. Речь на III Всероссийском продовольственном совещании /16 июня 1921 г./ // Полное собрание сочинений. – М. : ИПЛ, 1982. – Т. 43. – С. 350 – 360.
11. Державний архів Житомирської області. – Фонд Р-1983 – Житомирський повітовий виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – Оп. 1. – Спр. 3. – Декрет РНК УСРР про учбову повинність працівників соцвиховання, постанови, циркуляри, накази, інструкції та учбові плани РНК, Наркомосу та Наркомзему УСРР, Житомирського повітревкому, відділу наросвіти Житомирського повітревкому та повітопродкому (10 лютого – 9 травня 1921 р.). – 222 арк.
12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 352 – Українське об'єднання радянських господарств. – Оп. 1. – Спр. 2. – Декреты, положения, постановления, инструкции и циркуляры Совнаркома, Наркомзема, Наркомпрода РСФСР и УССР по организации и руководству деятельности совхозов (14 февраля 1920 – 18 декабря 1922 гг.). – 220 арк.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. – Оп. 1. – Спр. 115. – Управління справами. Звіти про діяльність НКВС УСРР і його відділів (1920 – 1923 рр.). – 163 арк.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. – Оп. 1. – Спр. 302. – Политсводки по Елизаветградскому уезду и протоколы выборов волостных и сельских КНС Елизаветградского уезда Николаевской губернии (5 августа – 8 декабря 1920 г.). – 60 арк.

- 
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 6 – Головне управління міліції УРСР. – Оп. 1. – Спр. 56. – Доповідні записки про діяльність органів міліції УСРР, рапорти та довідки про забезпечення працівників міліції (3 квітня – 25 березня 1920 р.). – 64 арк.
  16. Судьбы российского крестьянства. – М. : РГГУ, 1995. – 624 с.
  17. Качинский В. Участие сельско-хозяйственного пролетариата в организации и управлении с.-х. производства // Сельскохозяйственный пролетарий. – 1921. – № 1. – С. 13 – 19.
  18. Качинский В. Борьба за землю // Сільське господарство. – 1922. – № 1 – 2. – С. 6 – 9.
  19. Пешехонов А. Сельское хозяйство Украины в 1921 году // Статистический бюллетень. – 1 января 1922. – № 1 (9). – С. 1 – 2.
  20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. – Оп. 1. – Спр. 291. – Сведения уездных отделов Управления и переписка с ними о борьбе с бандитизмом, мешочничеством, снабжении сотрудников отделов продовольствием и предметами первой необходимости (27 квітня – 25 грудня 1920 р.). – 189 арк.
  21. Пешехонов А. Сельское хозяйство Украины в 1921 году // Статистический бюллетень. – 1 января 1922. – № 1 (9). – С. 1 – 2.
  22. Вольф М. Перспективы нашего сельского хозяйства // Сільське господарство. – 1922. – № 1 – 2. – С. 3 – 5.
  23. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. В 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1. (1918 – 1922 гг.). – 864 с.
  24. Дедусенко А. К характеристике правовых основ земельного строя русской революции // Сільське господарство. – 1922. – № 3 – 4. – С. 40 – 44.
  25. Кочетков И.В. Институты крестьянского землевладения в 1918 – 1919 гг. // Власть, общество и реформы в России (XVI – XX в.): Материалы научно-теоретической конференции 8-10 декабря 2003 г. – СПб.: Из-во С.-П. унив-та, 2004. – 534 с.
  26. Кривко І., Лях С. Селянські організації в Україні у першій чверті ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 6. – К.: Інститут історії України НАН, 2002. – 489 с.
  27. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. – Оп. 1. – Спр. 289. – Сводки о политическом положении в губерниях Украины (6 лютого – 27 листопада 1920 р.). – 269 арк.
  28. Пешехонов А. Сравнительная тяжесть натуральных налогов 1921 г. для различных категорий крестьянства // Статистический бюллетень. – 15 марта 1922. – № 6 (14). – С. 1 – 2.
  29. Постанови Народи Завгубземвідділів і голів профспілок Правобережжя // Сільське господарство. – 1922. – № 1 – 2. – С. 81 – 84.
  30. Землеустрій у 1921 році // Сільське господарство. – 1922. – № 1 – 2. – С. 58 – 59.
  31. Там само.
  32. Состояние колхозов (коммун и артелей) к концу 1921 года // Сільське господарство. – 1922. – № 1 – 2. – С. 42 – 46.
  33. Праця Наркомзему // Сільське господарство. – 1922. – № 1-2. – С. 46 – 48.
  34. Дедусенко А. К характеристике правовых основ земельного строя русской революции // Сільське господарство. – 1922. – № 3 – 4. – С. 40 – 44.
  35. Праця Наркомзему // Сільське господарство. – 1922. – № 1-2. – С. 46 – 48.
-

36. Попов П. Сільсько-господарський пролетаріат на Україні // Сельско-хозяйственный пролетарий. – 1921. – № 1. – С. 6 – 9.
37. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. – Оп. 1. – Спр. 219. – Протоколи засідань коллегії земельного отдела Херсонского управления Николаевской губернии (13 апреля – 9 октября 1920 р.). – 35 арк.
38. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 352 – Українське об'єднання радянських господарств. – Оп. 1. – Спр. 2. – Декрети, положення, постановлення, інструкції і циркуляри Совнаркома, Наркомзема, Наркомпрода РСФСР і УСССР по організації і керівництву діяльності совхозов (14 февраля 1920 – 18 декабря 1922 гг.). – 220 арк.
39. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 582 – Центральне статистичне управління УРСР. – Оп. 1. – Спр. 76. – Декрети, постановлення Совнаркома УСССР о введенні натурального налога, циркуляри і інструкції ЦСУ РСФСР і УСССР, отчеты губстатбюро о проведеніи летнего и осеннего опросов отдельных крестьянских хозяйств за 1922 – 1924 гг. (11 июля 1921 – 28 декабря 1925 гг.). – 220 арк.
40. Статистические данные об экономическом положении крестьянских хозяйств // Статистический бюллетень. – 15 марта 1922. – № 6 (14). – С. 3 – 8.
41. Качинский В. Борьба за землю // Сільське господарство. – 1922. – № 1 – 2. – С. 6 – 9.
42. Клунний Г. Більше від кооперації // Сільський Господарь. – 1922. – № 3 – 4. – С. 37 – 43.
43. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. – Оп. 1. – Спр. 289. – Сводки о политическом положении в губерниях Украины (6 лютого – 27 листопада 1920 р.). – 269 арк.
44. Балабан Я.С. Наши очередные задачи // Сельско-хозяйственный пролетарий. – 1921. – № 2 – 3. – С. 3 – 5.
45. Дудник А. Основні моменти земельної політики з організаційно-виробничого погляду // Сільський господарь. – 1922. – № 3 – 4. – С. 8 – 12.
46. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898 – 1970): У 2-х т. – Т. 2. – К.: Політвидав України, 1979. – 521 с.
47. Булдаков В.П. Красная смута. – М.: РОССПЭН, 1997. – 376 с.
48. Ялов Я. Ближайшие задачи // Сельско-хозяйственный пролетарий. – 1921. – № 2 – 3. – С. 10 – 13.
49. Попов П. Сільсько-господарський пролетаріат на Україні // Сельско-хозяйственный пролетарий. – 1921. – № 1. – С. 6 – 9.
50. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. / Отв. Ред. А.К. Соколов. – М.: РОССПЭН, 1997. – 325 с.
51. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. – Оп. 1. – Спр. 219. – Протоколи засідань коллегії земельного отдела Херсонского управления Николаевской губернии (13 апреля – 9 октября 1920 р.). – 35 арк.
52. Г.Г. На місцях // Сільське господарство. – 1922. – № 1 – 2. – С. 60 – 64.
53. Дудник А. В державних установах та підприємствах // Сільський Господарь. – 1922. – № 2. – С. 59 – 60.

- 
54. Максимов И. Итоги землеустройства на Украине на 1-е января 1922 года // Сільське господарство. – 1922. – № 3 – 4. – С. 44 – 57.
  55. Соболев М. Зміна цін на с.-г. продукти та вироби промисловості // Сільський Господарь. – 1922. – № 3 – 4. – С. 12 – 15.
  56. Праця Управління Землеустрою. План землеустроїних робіт на 1922 р., ухвалений Наркомземом УСРР // Сільське господарство. – 1922. – № 3 – 4. – С. 68 – 69.
  57. Булдаков В.П. Красная смута. – М.: РОССПЭН, 1997. – 376 с.
  58. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917 – 1921 гг. Некоторые проблемы истории: Сб. науч. Трудов. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 117 – 140.
  59. Радянське керівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920): Збірник документів і матеріалів. – К.: Політвидав України, 1957. – 678 с.
  60. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 539 – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР Оп. 2. – Спр. 101. – Документи об обстеженні райисполкомов и сельсоветов в УССР (15 декабря 1923 – 16 июня 1924 гг.). – 254 арк.
  61. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. – 42 с.
  62. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. –Документы и материалы. В 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1. (1918 – 1922 гг.). – 864 с.
  63. Кульчицький С. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні (1919–1920). – К.: АЙЗ, 1992. – 303 с.
  64. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 290 – Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». – Оп. 1. – Спр. 214. – Наркомзем (18 травня 1921 – 27 грудня 1922 р.). – 116 арк.
  65. Державний архів Чернігівської області. – Фонд Р-503 – Земельне управління Виконавчого комітету Чернігівської губернської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – Оп. 9. – Спр. 4. – Циркуляри и инструкции Наркомзема и Наркомфина : об убытках причинённых сельскому хозяйству блокадой иностранной интервенции, о политических настроениях населения, о развитии народного хозяйства, кооперативной торговли, о хлебоэкспорте, о изъятии излишков земли, о расхождении цен на промышленные товары и продукты сельского хозяйства, о борьбе с излишествами и роскошью в учреждениях, и другим вопросам (1 ноября 1921 – 13 июля 1925 гг.). – 289 арк.
  66. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 355. – Протоколи засідань коллегії отдела, постійного совещания при отделе ЦК КП(б)У, сельотдела ЦК КП(б)У в районе расположения 12-й Армии, Центральной комиссии по организации сельхозпролетариата. Отчёты, доклады, сводки отдела об организационно-партийной и культполитработе в деревне (3 января – 27 декабря 1920 г.). – 150 арк.
  67. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. –Документы и материалы. В 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1. (1918 – 1922 гг.). – 864 с.
  68. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 354. –
-

- Циркуляри, тезиси, інструкції, положення ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У і ЦК КСМУ об організації отделов по работе в деревне, комячеек, КНС, проведеніи парт.- политической работы в деревне (20 января – 31 декабря 1920). – 345 арк.
69. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917 – 1921 гг. Некоторые проблемы истории: Сб. науч. Трудов. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 117 – 140.
70. Солдатенков В.Ф. Українська революція. Концепція та історіографія (1918-1920 рр.). – К., 1999. – 321 с.
71. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000. – 208 с.
72. Эйдеман Р., Какурин Н. Гражданская война на Украине. – Харьков, 1928. – 96 с.
73. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 355. – Протоколи засідань коллегії отдела, постійного совещания при отделе ЦК КП(б)У, сельотдела ЦК КП(б)У в районе расположения 12-й Армии, Центральной комиссии по организации сельхозпролетариата. Отчёты, доклады, сводки отдела об организационно-партийной и культполитработе в деревне (3 января – 27 декабря 1920 г.). – 150 арк.
74. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. –Документы и материалы. В 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1. (1918 – 1922 гг.). – 864 с.
75. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. – Оп. 1. – Спр. 115. – Управління справами. Звіти про діяльність НКВС УСРР і його відділів (1920 – 1923 рр.). – 163 арк.
76. Ленин В.И. О международном и внутреннем положении Советской Республики /6 марта 1922 г./ Полное собрание сочинений. – М.: ИПЛ, 1982. – Т. 45. – 729 с.
77. Граціозі А. Війна і революція в Європі. 1905 – 1956 рр. – К.: “Основи”, 2005. – 350 с.
78. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. –Документы и материалы. В 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1. (1918 – 1922 гг.). – 864 с.
79. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 355. – Протоколи засідань коллегії отдела, постійного совещания при отделе ЦК КП(б)У, сельотдела ЦК КП(б)У в районе расположения 12-й Армии, Центральной комиссии по организации сельхозпролетариата. Отчёты, доклады, сводки отдела об организационно-партийной и культполитработе в деревне (3 января – 27 декабря 1920 г.). – 150 арк.
80. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. – 42 с.
81. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. – Оп. 1. – Спр. 141. – Листування про боротьбу з бандитизмом, виконанні продрозкладки у прифронтовій смузі і мобілізації коней для Червоної Армії (24 березня – 9 грудня 1920 р.). – 163 арк.
82. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К.: Наукова думка, 1992. – 368 с.

- 
83. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. – 42 с.
  84. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К.: Наукова думка, 1992. – 368 с.
  85. Там само.
  86. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. –Документы и материалы. В 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1. (1918 – 1922 гг.). – 864 с.
  87. Там само.
  88. Там само.
  89. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К.: Наукова думка, 1992. – 368 с.
  90. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. – Оп. 1. – Спр. 293. – Огляд військових дій по боротьбі з махновськими бандитами у Донецькій губернії (15 липня – 22 жовтня 1920 р.). – 163 арк.
  91. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. –Документы и материалы. В 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1. (1918 – 1922 гг.). – 864 с.
  92. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К.: Наукова думка, 1992. – 368 с.
  93. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. –Документы и материалы. В 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1. (1918 – 1922 гг.). – 864 с.
  94. Там само.
  95. Эйдеман Р., Какурин Н. Гражданская война на Украине. – Харьков, 1928. – 96 с.
  96. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917 – 1921 гг. Некоторые проблемы истории: Сб. науч. Трудов. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 117 – 140.
  97. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 352 – Українське об'єднання радянських господарств. – Оп. 1. – Спр. 2. – Декреты, положения, постановления, инструкции и циркуляры Совнаркома, Наркомзема, Наркомпрода РСФСР и УССР по организации и руководству деятельности совхозов (14 февраля 1920 – 18 декабря 1922 гг.). – 220 арк.
  98. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине. 1918 – 1919 гг. – М.: АИРО-XX, 1997. – 189 с.
  99. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): Історичне дослідження. – Фастів: “Поліфаст”, 1998. – 123 с.
  100. Верстюк В.Ф. Становлення радянської влади // Історія України: нове бачення: У 2-х томах. – К, 1995. – Т. 2. – 345 с.
  101. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 254. – (березень – грудень 1920 р.). – 136 арк.
  102. Державний архів Чернігівської області. – Фонд Р-593 – Відділ народної освіти Виконавчого комітету Чернігівської губернської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – Оп. 1. – Спр. 1016. – Постановлення Совета народных комиссаров СССР и Черниговского губисполкома; Отчёт
-

- Черниговского губернского архивного управления ; сведения о количестве и составе детей в детских домах и школах ; Доклады о работе Конотопского окружного отдела народного образования и обращение ВУЦИКа к селянству Украины (30 октября 1920 – 17 августа 1923 гг.). – 225 арк.
- 103.Итоги десятилетия Советской власти в цифрах. 1917 – 1927: Стат. Сб. – М.: Изво ЦСУ СССР, 1928. – 515 с.
- 104.Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине. 1918 – 1919 гг. – М.: АИРО-XX, 1997. – 189 с.
- 105.Телицын В.Л. Русская революция 1917 года: деревня против города или перманентная война // Академик П.В. Волобуев. Неопубликованные работы. Воспоминания. Статьи. – М.: Наука, 2000. – 567 с.
- 106.Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине. 1918 – 1919 гг. – М.: АИРО-XX, 1997. – 189 с.
- 107.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. – Оп. 1. – Спр. 205. – Сообщения информационного отдела Александрийского уисполкома о положении на местах Кременчугской губернии (1919 – 1920 pp.). – 3 арк.
- 108.Кузнецов С. Вера и обрядность в хозяйственной деятельности русского крестьянства // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.в.). Материалы международной конференции. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 285-293.
- 109.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. – Оп. 1. – Спр. 289. – Сводки о политическом положении в губерниях Украины (6 лютого – 27 листопада 1920 р.). – 269 арк.
- 110.Іваненко В.В., Голуб А.І. Нестор Махно очима українських соціалістів вигнанців // Матеріали науково-практичної конференції. – Ч. 1. – Запоріжжя: Просвіта, 1998. – С. 51 – 56.
- 111.Булдаков В.П. Красная смута. – М.: РОССПЭН, 1997. – 376 с.
- 112.Хевеши М. Политика и психология масс // Вопросы философии. – 1999. – № 12. – С. 32-42.
- 113.Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. – 42 с.
- 114.Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. –Документы и материалы. В 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1. (1918 – 1922 гг.). – 864 с.
- 115.Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 pp. – К.: Видавництво АН УСРР, 1963. – 435 с.
- 116.Кривко І., Лях С. Селянські організації в Україні у першій чверті ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Випуск 6. – К.: Інститут історії України НАН, 2002. – 489 с.
- 117.Дровозюк С.І. Політична культура українського селянства 20-30-х pp.. ХХ ст.: до історіографії питання // Український селянин. – 2002. – Випуск 5. – С. 254-258.
- 118.Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 pp.). – Одеса: ТОВ Від, 2004. – 354 с.
- 119.Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 355. – Протоколи засідань коллегії отдела, постійного совещания при отделе ЦК

- 
- КП(б)У, сельотдела ЦК КП(б)У в районе расположения 12-й Армии, Центральной комиссии по организации сельхозпролетариата. Отчёты, доклады, сводки отдела об организационно-партийной и культполитработе в деревне (3 января – 27 декабря 1920 г.). – 150 арк.
- 120.Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Частина III: 1917-2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. – Х.: ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2004. – 628 с.
- 121.Мельник О. Боротьба за владу на селі в 1920-1925 рр.: сільські Ради проти комнезамів // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 35 – 36.
- 122.Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральный комитет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 1074. – Сведения о социальных процессах, происходящих на селе в связи с неп (по анкетам ЦК КП(б)У). Имеются сведения о состоянии КНС (1 ноября 1922 – 1 февраля 1923 гг.). – 97 арк.
- 123.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 290 – Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». – Оп. 1. – Спр. 127. – «Село помощь» (1922 р.). – 127 арк.
- 124.Опора партії на селі. – К.: ВПЛУ, 1971. – 125 с.
- 125.Качинский В.М. Доклад о сельскохозяйственной кооперации // Бюлетень 2-го Всеукраїнського з'їзду комнезамів 23 лютого 1922 р. – Ч. 4. – С. 55 – 65.
- 126.Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральный комитет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 1074. – Сведения о социальных процессах, происходящих на селе в связи с неп (по анкетам ЦК КП(б)У). Имеются сведения о состоянии КНС (1 ноября 1922 – 1 февраля 1923 гг.). – 97 арк.
- 127.Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральный комитет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 1068. – Выписки из протоколов, отчётов, докладов Одесского, Подольского, Полтавского, Харьковского, Херсонского и Черниговского губкомов КП(б)У о политическом и экономическом положении губерний Украины, состоянии организационно-партийной, агитационно-пропагандистской и др. вопросам (1 сентября – 20 декабря 1923 г.). – 312 арк.
- 128.Андреев В., Штейнберг П. Что необходимо деревне?: Необходимые и вполне выполнимые улучшения крестьянского быта и крестьянского хозяйства / Под ред. А. Осипова. – Изд. 2-е, перераб. – Л.: Изд-во Ленинградского Губисполкома, 1927. – 112 с.
- 129.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 5 – Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР. – Оп. 1. – Спр. 66. – Документи про боротьбу органів міліції з бандою махновців на Полтавщині, забезпеченні працівників міліції зброєю та обмундируванням (24 січня – жовтень 1920 р.). – 193 арк.
- 130.Михельс Л. Промышленность Украины в 1921-1922 гг. – Х.: ЦСУ УССР, 1928. – 150 с.
- 131.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 582 – Центральне статистичне управління УРСР. – Оп. 1. – Спр. 76. – Декреты, постановления Совнаркома УССР о введении натурального налога, циркуляры и инструкции ЦСУ РСФСР и УССР, отчёты губстатбюро о проведении летнего и осеннего опросов отдельных крестьянских хозяйств за 1922 – 1924 гг. (11 июля 1921 – 28 декабря 1925 гг.). – 220 арк.
-



- 132.Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період /1921-1929/. – Х.: Основа, 1991. – 189 с.
- 133.Ленин В.И. Доклад о замене развёрстки натуральным налогом 15 марта 1921 г. // Полное собрание сочинений. – М.: ИМЛ, 1982. – Т.43. – С. 57-74.
- 134.Ленин В.И. О современном положении и ближайших задачах советской власти /4 июля 1919 г./ // Полное собрание сочинений. – М.: ИПЛ, 1981. – Т. 39. – С. 30 – 43.
- 135.Лазаренко В. Село. Хліб. Гроші. – Черкаси: „Ваш дім”, 2004. – 185 с.
- 136.Пирог А.А. НЭП: общее и особенное // Собственность в XX столетии. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 341 – 352.
- 137.Берхин И.Б. История СССР (1917 – 1978): Учеб. пособие. – 3-е издание. – М.: Высш. шк., 1979. – 664 с.
- 138.Державний архів Житомирської області. – Фонд Р-960 – Новоград-Волинський повітовий виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – Оп. 1. – Спр. 7. – Прикази Новоград-Волинського уездного революционного комитета, исполкома по вопросу продналога и переписка по этому вопросу (21 січня – 21 липня 1921 р.). – 357 арк.
- 139.Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. – М.: Мысль, 1976. – Изд. в 2-х т. – Т. 1. – 645 с.
- 140.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 582 – Центральне статистичне управління УРСР. – Оп. 1. – Спр. 76. – Декреты, постановления Совнаркома УССР о введении натурального налога, циркуляры и инструкции ЦСУ РСФСР и УССР, отчёты губстатбюро о проведении летнего и осеннего опросов отдельных крестьянских хозяйств за 1922 – 1924 гг. (11 июля 1921 – 28 декабря 1925 гг.). – 220 арк.
- 141.Нілов Н. Сільрада на замку // Сільрада. – 1925. – Ч. 1. – С. 24.
- 142.Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 417. – Тезисы и инструкции ЦК КП(б)У об очередных задачах партии в области организационно-партийной и агитмассовой работы, партийном и хозяйственном строительстве, реорганизации рабоче-крестьянской Красной Армии, политпросветработы на селе, роли профсоюзов в хозяйственном строительстве и др. – (липень – грудень 1921р.) – 133 арк.
- 143.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 539 – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР. – Оп. 2. – Спр. 101. – Документы об обследовании райисполкомов и сельсоветов в УССР (15 декабря 1923 – 16 июня 1924 гг.). – 254 арк.
- 144.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 12 – Особлива колегія вищого контролю по земельних суперечках при Наркомземі УРСР. – Оп. 11. – Спр. 9992. – Касаційна скарга уповноважених Покровської земгромади на вирішення Запорізької ОЗСК по клопотанню Покровської земгромади про визнання за нею фактичного користування 2676 десятин землі (20 вересня 1926 р.). – 8 арк.
- 145.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 12 – Особлива колегія вищого контролю по земельних суперечках при Наркомземі УРСР. – Оп. 12. – Спр. 10987. – Касаційна скарга Кам'янської земгромади на вирішення Чернігівської ОЗСК по справі про відвод землі при землеустрої (6 вересня 1926 р.). – 8 арк.

- 
- 146.Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 417. – Тезиси и инструкции ЦК КП(б)У об очередных задачах партии в области организационно-партийной и агитмассовой работы, партийном и хозяйственном строительстве, реорганизации рабоче-крестьянской Красной Армии, политпросветработы на селе, роли профсоюзов в хозяйственном строительстве и др.– (липень – грудень 1921р.) – 133 арк.
- 147.Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 2928. – Информационные бюллетени газеты “Радянське село”, составленные по поступающим в редакцию письмам крестьян об их отношении к сельхозналогам, о борьбе с кулачеством и др. вопросам (10 января – 29 декабря 1929 г.). – 76 арк.
- 148.Тетеря В. Грошева реформа // Сільсько-господарський пролетар. – 1924. – № 4. – С. 22-26.
- 149.Качинский В. Борьба за землю // Сільське господарство. – 1922. – № 1 – 2. – С. 6 – 9.
- 150.Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. – Х. : ВХУ.,1969. – 160 с.
- 151.Доказ сили єднання! // Червоне село. – 1923 . – № 12. – С. 1-5.
- 152.Булдаков В.П. Красная смута. – М.: РОССПЭН, 1997. – 376 с.
- 153.Денисовець П.М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921–1925 рр. – Х. : ВХУ.,1969. – 160 с.
- 154.Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – К.: Основи, 1996. – 240 с.
- 155.Історія України / Під ред. Смолія В.А. – К.: Альтернативи, 1997. – 420 с.
- 156.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 290 – Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». – Оп. 1. – Спр. 127. – «Село допомога» (1922 р.). – 127 арк.
- 157.Комітети незаможних селян: Збірник документів (1929–1930). / Під ред Рибалки І.К. – К.: Наукова думка, 1968. – 608 с.
- 158.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 290 – Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». – Оп. 2. – Спр. 241. – Декрети, накази влади сільськогосподарської кооперації та сільського господарства (1923 р.). – 10 арк.
- 159.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 582 – Центральне статистичне управління УРСР. – Оп. 1. – Спр. 3723. – Материали о состоянии сельского хозяйства и итогах осенней посевной кампании 1928 года и основных изменениях в крестьянских хозяйствах 1928 года по сравнению с 1926 – 1927 годами (1928 – 1929 гг.). – 217 арк.
- 160.Практичні досягнення в сільському господарстві на Х роковини Жовтневої революції (1917-1927рр.) // Радянський селянин. – 1927. – № 19-20. – С. 19-25.
- 161.Доказ сили єднання! // Червоне село. – 1923 . – № 12. – С. 1-5.
- 162.Фюре Ф. Прошлое одной иллюзии. – М.: Ad Marginem, 1998. – 640 с.
- 163.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 352 – Українське об'єднання радянських господарств. – Оп. 1. – Спр. 298. – Постановления Совнаркома СССР, Совета труда и обороны, ВУЦИК и Укргосплана, Укрсовхозобъединения об экономическом состоянии совхозов
-

- Украины и мероприятиях по их укреплению (6 июля 1925 – 29 июля 1927 гг.). – 141 арк.
- 164.Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 2928. – Информационные бюллетени газеты “Радянське село”, составленные по поступающим в редакцию письмам крестьян об их отношении к сельхозналогам, о борьбе с кулачеством и др. вопросам (10 января – 29 декабря 1929 г.). – 76 арк.
- 165.Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 352 – Українське об'єднання радянських господарств. – Оп. 1. – Спр. 219. – Материалы об организации деятельности Укрсовхозтреста (31 марта 1924 – 13 ноября 1925 гг.). – 353 арк.
- 166.Державний архів Вінницької області. – Фонд Р-254 – Вінницька окружна інспекція народної освіти. – Оп. 1. – Спр. 645. – Отчёты, планы, доклады о работе губернского управления сельскими домами, клубами, библиотеками, чрезвычайной комиссии по ликвидации неграмотности (31 января 1923 – 18 декабря 1924 гг.). – 269 арк.
- 167.Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 2928. – Информационные бюллетени газеты “Радянське село”, составленные по поступающим в редакцию письмам крестьян об их отношении к сельхозналогам, о борьбе с кулачеством и др. вопросам (10 января – 29 декабря 1929 г.). – 76 арк.
- 168.Данилов В. П. Крестьянская ментальность и община // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.в.). Материалы международной конференции. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 22 – 39.
- 169.Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 1887. – Доклады ЦСУ УССР в ЦК КП(б)У о состоянии сельского хозяйства Украины, движении городского населения в 1923 – 1924 гг. (7 июля – 11 августа 1924 г.). – 81 арк.
- 170.Вылцан М. А. Индивидуализм и коллективизм крестьян // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.в.). Материалы международной конференции. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 334 – 347.
- 171.Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 2989. – Спецсводки ГПУ УССР в ЦК КП(б)У о недостатках, имевших место при проведении хлебозаготовительной кампании (3 января – 29 ноября 1929 г.). – 251 арк.
- 172.Брага К.М. Соціально-економічні конфлікти на селі у Донбасі в 20-і роки // Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – №3/4. – С. 110 – 115.
- 173.Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. –Документы и материалы. В 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1. (1918 – 1922 гг.). – 864 с.
- 174.Там само.
- 175.Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу. – Черкаси; Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с.

- 
176. Брага К.М. Соціально-економічні конфлікти на селі у Донбасі в 20-і роки // Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – №3/4. – С. 110 – 115.
  177. Комітети незаможних селян: Збірник документів (1929–1930). / Під ред Рибалки І.К. – К.: Наукова думка, 1968. – 608 с.
  178. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. –Документы и материалы. В 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1. (1918 – 1922 гг.). – 864 с.
  179. Брага К.М. Соціально-економічні конфлікти на селі у Донбасі в 20-і роки // Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – №3/4. – С. 110 – 115.
  180. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. –Документы и материалы. В 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1. (1918 – 1922 гг.). – 864 с.
  181. Брага К.М. Соціально-економічні конфлікти на селі у Донбасі в 20-і роки // Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – №3/4. – С. 110 – 115.
  182. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. –Документы и материалы. В 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1. (1918 – 1922 гг.). – 864 с.
  183. Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу. – Черкаси; Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с.
  184. Боффа Дж. История Советского Союза. В 2-х т. – Т.1. От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917-1941. – М.: «Международные отношения», 1990. – 629 с.
  185. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період /1921-1929/. – Х.: Основа, 1991. – 189 с.
  186. Капустян Г. Т. Злам НЕПу // Український селянин. Збірник наукових праць. – Випуск 8. – С. 244-247.
  187. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – К.: Основи, 1996. – 240 с.
  188. Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу. – Черкаси; Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с.
  189. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – К.: Основи, 1996. – 240 с.
  190. Комітети незаможних селян: Збірник документів (1929–1930). / Під ред Рибалки І.К. – К.: Наукова думка, 1968. – 608 с.
  191. Капустян Г. Т. Злам НЕПу // Український селянин. Збірник наукових праць. – Випуск 8. – С. 244-247.
  192. Волошенко В.О. Комітети незаможних селян в Донбасі (1920-1933 рр.) / Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – №3/4. – С. 132-138.
  193. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917 – 1933. – М.: РОССПЭН, 2001. – 96 с.
  194. Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах непу. – Черкаси; Відлуння-Плюс, 2003. – 160 с.
  195. Там само.
  196. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918 – 1939. – Документы и материалы. В 4-х т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1. (1918 – 1922 гг.). – 864 с.
  197. Довбня О. А. Стихійний відтік селян УРСР у промислові галузі та новобудови в 1927 – 1932 рр. / Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – №3/4. – С.138-145.
-

198. Судьбы российского крестьянства. – М.: РГГУ, 1995. – 624 с.
199. Протоколы Президиума Госплана СССР. 1923 г. Сборник документов: В 2-х ч. – Ч. 1. – М.: Экономика, 1991. – 367 с.
200. Бухарин Н.И. Революция и культура. Статьи и выступления 1923-1936 гг.. – М.: Фонд им. Н.И. Бухарина, 1993. – 350 с.
201. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 417. – Тезисы и инструкции ЦК КП(б)У об очередных задачах партии в области организационно-партийной и агитмассовой работы, партийном и хозяйственном строительстве, реорганизации рабоче-крестьянской Красной Армии, политпросветработы на селе, роли профсоюзов в хозяйственном строительстве и др. – (липень – грудень 1921р.) – 133 арк.
202. «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В. А. Смолія. – К.: ІУ НАНУ, 2003. – 392 с.
203. Булдаков В. П. Красная смута. – М.: РОССПЭН, 1997. – 376 с.
204. Національні моменти в партійнім і радянськім будівництві. – Х.: Шлях освіти, 1923. – 68 с.
205. Лозицький В. С. Політика українізації в 20-30 рр. // Український історичний журнал. – 1989. – №3. – С. 47 – 48.
206. Там само.
207. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 2202. – Циркулярные письма, телеграммы ЦК КП(б)У окружкам партии о ликвидации безработицы среди коммунистов, проведении политпросветработы, направлении парработников на село для проведения хлебозаготовительных кампаний (1 января – 13 декабря 1926 г.). – 49 арк.
208. Національні моменти в партійнім і радянськім будівництві. – Х.: Шлях освіти, 1923. – 68 с.
209. Вопросы культурного строительства на Украине. – Х.: Пролетарий, 1928. – 42 с.
210. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 7 – Центральний комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – Оп. 1. – Спр. 103. – Решения ЦК ЛКСМУ, директивы ЦК ВЛКСМ и ЦК ЛКСМУ об участии сельских комсомольских организаций в проведении сельскохозяйственных кампаний (5 января – 21 сентября 1926р.). – 62 арк.
211. Верт Н. История Советского государства (1900 – 1991 гг.). – М.: Издательство «Весь мир», 2001. – 543 с.
212. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 12 – Особлива колегія вищого контролю по земельних суперечках при Наркомземі УРСР. – Оп. 1. – Спр. 189. – Загальні статистичні дані СЗК та ОКВК (1927 – 1928 рр.). – 206 арк.
213. Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. – К.: Видавництво АН УСРР, 1963. – 435 с.
214. Мунчаев Ш. М., Устинов В. М. История Советского государства. – М.: Издательство НОРМА, 2002. – 690 с.

- 
215. Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 рр. – К.: Видавництво АН УСРР, 1963. – 435 с.
216. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 352 – Українське об'єднання радянських господарств. – Оп 1. – Спр. 226. – Матеріали о трудовом законодательстве и оплате труда работникам сельского хозяйства (11 января – 10 сентября 1924 г.). – 241 арк.
217. Через военный коммунизм к нэпу: Материалы для работы по лабораторно-исследовательскому методу с методическим введением / Сост. А. Дементьев. – М.; Л.: Гудок, 1926. – 66 с.
218. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 539 – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР. – Оп. 2. – Спр. 1012. – Документи о обеспечении сельского населения УССР книгами и печатной продукцией (1 октября 1921 – 22 сентября 1925 гг.). – 347 арк.
219. Там само.
220. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 539 – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР. – Оп. 2. – Спр. 1075. – Документи об обследовании органов печати в УССР (1 января 1923 – 30 сентября 1927 гг.). – 391 арк.
221. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 352 – Українське об'єднання радянських господарств. – Оп. 1. – Спр. 2. – Декреты, положения, постановления, инструкции и циркуляры Совнаркома, Наркомзема, Наркомпрода РСФСР и УССР по организации и руководству деятельности совхозов (14 февраля 1920 – 18 декабря 1922 гг.). – 220 арк.
222. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 1448. – Циркулярные письма ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У об агитационно-массовой проагандистской работе, проведении политкампаний, антирелигиозной пропаганды, создании партклубов, профагитпропов, ликвидации неграмотности марксистского образования, помощи голодающим (30 января – 28 декабря 1922 г.). – 263 арк.
223. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М.: Наука, 1979. – 357 с.
224. Кучерук О. Більшовицька політика українізації у 20-х роках // Рідна школа. – 1993. – № 10. – С. 30 – 32.
225. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 7 – Центральний комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – Оп. 1. – Спр. 162. – Інформація ЦК ЛКСМУ о болезненных явлениях в комсомоле (12 января 1926 г.). – 13 арк.
226. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 7 – Центральний комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – Оп. 1. – Спр. 164. – Матеріали о борьбе с антикоммунистическими и религиозными группировками молодежи на Украине (20 апреля – 27 ноября 1926 г.). – 66 арк.
227. Булдаков В. П. Красная смута. – М.: РОССПЭН, 1997. – 376 с.
228. «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В. А. Смолія. – К.: ПУ НАНУ, 2003. – 392 с.
229. Документи трагічної історії України (1917-1927 рр.) / Редактор-упорядник П. П. Бачинський. – К., 1999. – 640 с.
-

230. Державний архів Житомирської області. – Фонд Р-1983 – Житомирський повітовий виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – Оп. 1. – Спр. 3. – Декрет РНК УСРР про учбову повинність працівників соцвиховання, постанови, циркуляри, накази, інструкції та учбові плани РНК, Наркомосу та Наркомзему УСРР, Житомирського повітревкому, відділу народів Житомирського повітревкому та повітопродкому (10 лютого – 9 травня 1921 р.). – 222 арк.
231. Щусь О. Українське національне питання на історичному зламі. – Х.-К.: Держвидав України, 1930. – 94 с.
232. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 7 – Центральний комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – Оп. 1. – Спр. 40. – Директиви ЦК ВЛКСМ, проекти постановлення ЦК ЛКСМУ, докладные записки о состоянии пионерорганизации, задачах комсомола в области работы среди детей в связи с ликвидацией кулачества в районах сплошной коллективизации (16 августа 1924 – 1 декабря 1930 гг.). – 45 арк.
233. Мірошніченко М. І. До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-і роки // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 53 – 57.
234. Державний архів Житомирської області. – Фонд Р-1983 – Житомирський повітовий виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – Оп. 1. – Спр. 3. – Декрет РНК УСРР про учбову повинність працівників соцвиховання, постанови, циркуляри, накази, інструкції та учбові плани РНК, Наркомосу та Наркомзему УСРР, Житомирського повітревкому, відділу народів Житомирського повітревкому та повітопродкому (10 лютого – 9 травня 1921 р.). – 222 арк.
235. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 1705. – Протоколи пленумов, засідання бюро, президиуми Харківського губкома КП(б)У. Переписка с губкомом партии о деятельности губпарторганизации, хлебозаготовительной кампании и др. (12 апреля – 31 декабря 1923 г.). – 94 арк.
236. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 539 – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР. – Оп. 2. – Спр. 1070. – Документи об обслідуванні состояния социалистического воспитания в УССР (19 января 1924 – 30 сентября 1925 гг.). – 450 арк.
237. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 539 – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР. – Оп. 2. – Спр. 1119. – Доповідь про наслідки обслідування політосвітньої роботи на селі (18 червня 1924 – 30 листопада 1925 рр.). – 252 арк.
238. Через военный коммунизм к нэпу: Материалы для работы по лабораторно-исследовательскому методу с методическим введением / Сост. А. Дементьев. – М.; Л.: Гудок, 1926. – 66 с.
239. Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. – Х.: Книоспілка, 1928. – 113 с.
240. Там само.
241. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 7 – Центральний комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – Оп. 12.

- 
- Спр. 129. – Информационный обзор к докладу на VI-м пленуме ЦК ВЛКСМУ и проект резолюции о работе на селе (1927 г.). – 69 арк.
242. М.А. Народня освіта в 1924 – 1925 роках (матеріали до перевиборів Рад) // Агітатор. – 1926. – № 2. – С. 32 – 38.
243. Прилуцький В. І. Соціально-політичний портрет української селянської молоді в період становлення тоталітарного режиму // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. Ч. 1. – К.: Черкаси: ПФ “Стиль”, 1996. – С. 44 – 49.
244. Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 1074. – Сведения о социальных процессах, происходящих на селе в связи с неп (по анкетам ЦК КП(б)У). Имеются сведения о состоянии КНС (1 ноября 1922 – 1 февраля 1923 гг.). – 97 арк.
245. Комітети незаможних селян: Збірник документів (1929–1930). / Під ред Рибалки І.К. – К.: Наукова думка, 1968. – 608 с.
246. Поляков Ю. А. Переход к нэпу и советское крестьянство. – М.: Мысль, 1967. – 511 с.
247. Коцур Н., Коцур В. Українізація і освіта у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст.: Деякі методологічні та історіографічні аспекти // Рідна школа. – 1994. – № 11. – С. 79 – 85.
248. Державний архів Чернігівської області. – Фонд Р-69 – Виконком Бобровицької районної ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів с. Бобровиця Чернігівської округи. Культурно-соціальний відділ. – Оп. 1. – Спр. 49. – Распоряжения исполкома и окрисполкома, резолюция VI пленума Бобровицкого РИК, переписка с сельсоветами о составлении и выполнении планов работ, исполнении распоряжений вышестоящих органов, переходе учреждений на украинизацию (5 января – 28 сентября 1926 г.). – 713 арк.
249. Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Фонд 7 – Центральний комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – Оп. 12. – Спр. 129. – Информационный обзор к докладу на VI-м пленуме ЦК ВЛКСМУ и проект резолюции о работе на селе (1927 г.). – 69 арк.
250. Вопросы культурного строительства на Украине. – Х.: Пролетарий, 1928. – 42 с.
251. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Фонд 178 – Видавництво «Червоний шлях». – Оп. 1. – Спр. 50. – Отзывы прессы, газета «Плуг» 1923г. – 92 арк.
252. Мірошніченко М.І. До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-і роки // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 53 – 57.
253. Корсунов И. Десять лет борьбы и строительства // Комсомолец Агитатор. – 1927. – № 9. – С. 22-29.
254. Славута Г. Антирелігійна політика Радянської держави в галузі народної освіти у 20-30-х рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1. – С. 248 – 267.
255. Кузнецов С. Вера и обрядность в хозяйственной деятельности русского крестьянства // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.в.). Материалы международной конференции. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 285-293.
256. Ігнатюк Д. Боротьба за атеїзм. – Х.: Пролетар, 1932. – 52 с.
-



- 257.Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 1046. – Выписки из протоколов заседаний комиссии по работе на селе ЦК КП(б)У. Протоколы совещания сотрудников оргинструкторского отдела и заведующего агитпропом ЦК КП(б)У об очередных задачах политико-просветительской работы на селе (14 июля – 22 декабря 1922 г.). – 43 арк.
- 258.Ярославский Е. Развёрнутым фронтом: О задачах и методах антирелигиозной пропаганды. – М.: Безбожник, 1929. – 127 с.
- 259.Бердяев Н. Философия свободы. – Харьков: Фолио; М.: ООО Издательство АСТ, 2002. – 736 с.
- 260.Штраус-Одинокый А. На борьбу с религией. – Владимир: Издательство Владимирского губкома, 1928. – 104 с.
- 261.Ігнатюк Д. Проти релігійного побуту. – Х.: Держвидав. України, 1930. – 105 с.
- 262.Михайлів Ш. Як попи та сектанти шкодять підвищенню врожайності (За матеріалами з шести районів Одеської округи) // Безвірник. – 1929. – № 22. – С. 25 – 29.
- 263.Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 1046. – Выписки из протоколов заседаний комиссии по работе на селе ЦК КП(б)У. Протоколы совещания сотрудников оргинструкторского отдела и заведующего агитпропом ЦК КП(б)У об очередных задачах политико-просветительской работы на селе (14 июля – 22 декабря 1922 г.). – 43 арк.
- 264.Історія релігії в Україні. / Під ред. Колодного В. – К.: Знання, 1999. – 625 с.
- 265.Коряк В. Учительський побут // Радянська освіта. – 1923. – Ч. 1. – С. 71 – 73.
- 266.Коряк В. Учительський побут // Радянська освіта. – 1923. – Ч. 2. – С. 55 – 60.
- 267.Тихвінський Є. Дещо з нашої практики й побуту // Радянська освіта. – 1924. – Ч. 7. – С. 62 – 64.
- 268.Непитай Ю. А віз і досі там // Селянське життя. – 1924. – Ч. 7 – 8. – С. 21.
- 269.Васильківський С. Піп просвіщає // Селянське життя. – 1924. – Ч. 11. – С. 16.
- 270.С-їв М. Громадянський похорон // Безвірник. – 1929. – № 9. – С. 42 – 43.
- 271.Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. / Отв. Ред. А.К. Соколов. – М.: РОССПЭН, 1997. – 325 с.
- 272.Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 1452. – Телефонogramмы губкомам КП(б)у по вопросам агитационно-массовой и культпросветработе, марксистского образования, проведения политических кампаний, оказанию помощи комсомолу в организации культмассовой работы, изъятии церковных ценностей, укреплении политработы на селе (12 января – 28 декабря 1922 г.). – 127 арк.
- 273.В. Каган «Різдво святкують» // Сільрада. – 1925. – Ч. 1. – С. 24.
- 274.Нілов Н. Сільрада на замку // Сільрада. – 1925. – Ч. 1. – С. 24.
- 275.Михайлик М. Революційна законність на селі // Сільрада. – 1925. – Ч. 3 – 4. – С. 21.
- 276.Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 254. – (березень – грудень 1920 р.). – 136 арк.
- 277.Державний архів Черкаської області. – Фонд Р-665 – Чернігівське губернське управління селянськими будинками. – Оп. 1. – Спр. 44. – Протоколи общих

- собраний членов товариществ и членов КНС о утверждении устава и работе селянских будынков. Список членов сельбудов (4 октября 1923 – 8 января 1924 гг.). – 306 арк.
278. Як треба проводити свято Жовтневої революції на селі // Червоне село. – 1923. – Ч. 22. – С. 4.
279. Голос народа. Письма и отклики рядовых советских граждан о событиях 1918-1932 гг. / Отв. Ред. А.К. Соколов. – М.: РОССПЭН, 1997. – 325 с.
280. Амосов Н. О пьяных праздниках // Антирелигиозный сборник. – М.: Безбожник, 1929. – С. 22-30.
281. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 7 – Центральний комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – Оп. 1. – Спр. 103. – Решения ЦК ЛКСМУ, директивы ЦК ВЛКСМ и ЦК ЛКСМУ об участии сельских комсомольских организаций в проведении сельскохозяйственных кампаний (5 января – 21 сентября 1926р.). – 62 арк.
282. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 7 – Центральний комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – Оп. 1. – Спр. 162. – Информация ЦК ЛКСМУ о болезненных явлениях в комсомоле (12 января 1926 г.). – 13 арк.
283. Бердяев Н. Самопознание. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 325 с.
284. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 7 – Центральний комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. – Оп. 1. – Спр. 40. – Директивы ЦК ВЛКСМ, проекты постановления ЦК ЛКСМУ, докладные записки о состоянии пионерорганизации, задачах комсомола в области работы среди детей в связи с ликвидацией кулачества в районах сплошной коллективизации (16 августа 1924 – 1 декабря 1930 гг.). – 45 арк.
285. Державний архів Житомирської області. – Фонд Р-152 – Іванівський районний виконавчий комітет. – Оп. 1. – Спр. 21. – Протоколи пленумів Іванівського райвиконкому та районного з'їзду Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів четвертого скликання Іванківського району Волинського округу (17.01.1926 – 22.12.1926). – 253 арк.
286. Державний архів Чернігівської області. – Фонд Р-600 – Чернігівська окружна інспектура народної освіти окрвиконкому Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Чернігова. Секретаріат. – Оп. 1. – Спр. 423. – (20 січня – 21 грудня 1927 р.). – 37 арк.
287. Державний архів Чернігівської області. – Фонд Р-600 – Чернігівська окружна інспектура народної освіти окрвиконкому Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Чернігова. Секретаріат. – Оп. 1. – Спр. 508. – (7 січня – 10 квітня 1926 року). – 365 арк.
288. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 1046. – Выписки из протоколов заседаний комиссии по работе на селе ЦК КП(б)У. Протоколы совещания сотрудников оргинструкторского отдела и заведующего агитпропом ЦК КП(б)У об очередных задачах политико-просветительской работы на селе (14 июля – 22 декабря 1922 г.). – 43 арк.
289. Державний архів Вінницької області. – Фонд Р-434 – Могилів-Подільська окружна планова комісія. – Оп. 1. – Спр. 40. – (15 лютого – 31 серпня 1925 р.). – 222 арк.

290. Державний архів Вінницької області. – Фонд Р-925 – Подільський губернський виконавчий комітет. – Оп. 5. – Спр. 55. – Постановления, приказы Проскуровского окрисполкома (5 января – 26 сентября 1924 г.). – 139 арк.
291. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Фонд 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 20. – Спр. 1757. – Доклад, сводки Госполитуправления УССР в ЦК КП(б)У о политическом состоянии губерний, деятельности советского аппарата в октябре – декабре 1922 г., борьбе с бандитизмом. Переписка с Наркоматом внутренних дел УССР, Госполитупралнием УССР о деятельности заграничных организаций, работе отдела нацменьшинств при НКВД, дополнительном изъятии церковных ценностей, административном делении Украины (2 января – 31 декабря 1923 г.). – 198 арк.
292. Штраус-Одинокий А. На борьбу с религией. – Владимир: Издательство Владимирского губкома, 1928. – 104 с.
293. Ігнатюк Д. Проти релігійного побуту. – Х.: Держвидав. України, 1930. – 105 с.
294. Селяни пишуть // Червоне село. – 1923. – № 1 (20 травня). – С. 7.
295. В.Т. Религия и быт молодежи // Комсомолец Агитатор. – 1927. – № 4. – С. 31 – 35.
296. Бердяев Н. Самопознание. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1999. – 325 с.

---

### Список умовних скорочень:

ВКП(б) – Всеросійська комуністична партія більшовиків  
ВОХР – Воєнізована охорона  
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет  
ВУЧК – Всеукраїнська Надзвичайна Комісія  
ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет  
ВЧК – Всеросійська Надзвичайна Комісія  
Губком – губернський комітет  
КНС – комітет незаможних селян  
КП(б)У – Комуністична партія більшовиків України  
КСВ – комітет селянської взаємодопомоги  
КСМ – комітет селянської молоді  
ЛКСМУ – ленінська комуністична спілка молоді України  
Наркомзем – Народний комісаріат земельних справ  
Неп – нова економічна політика  
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ  
ОДПУ – Особливе державне політичне управління  
ОЗВ – окружний земельний відділ  
ОЗСК – окружна земельна слідча комісія  
Окрвиконком – окружний виконавчий комітет  
РКП(б) – Російська комуністична партія більшовиків  
РНК – Радянський народний комісаріат  
Робсоцкульт – управління робітників соціалістичної культури  
РСІ – робітничо-селянська інспекція  
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка  
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік  
УНР – Українська Народна Республіка  
УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів  
УСДРП – Українська соціал-демократична робітнича партія  
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

Монографія присвячена дослідженню українського села доби непу (1921-1929 рр.), в якій автор зробив спробу дати оцінку його політичним уподобанням, думкам, інтересам, почуттям, стереотипам поведінки, та відтворити їх специфіку та динаміку.

**Георгізов Г. М.**

## **МОНОГРАФІЯ**

Технічний редактор Г. М. Георгізов  
Оригінал-макет підготовлено Г. М. Георгізовим

Підписано до друку 21.02.2016. формат 60X84/16  
Ум. друк. арк. 8,5. Наклад 300 пр. Зам. № 5378

Надруковано  
ФОП Нечитайло О. Ф.  
м. Черкаси, вул. О. Дашкевича 39  
тел.: 37-32-60, e-mail: print@306.com.ua